

UJJ Annamária

Martinovics Ignác: *Harmonia naturalis**

Martinovics Ignác eme filozófiai műve most először kerül magyar nyelven az olvasó kezébe. A kiadásunkban olvasható filozófiai munkát – *Dissertatio de harmonia naturali inter bonitatem divinam et mala creata* – 1783-ban írta Martinovics. Ez az év Martinovics életében kedvezően alakult, hiszen II. József kinevezte a természettan professzorává a lemergi főiskolára, mely hamarosan egyetemmé alakult. Ekkor végleg szakított rendjével: kihasználva József császár könnyítéseit, egyszerű bejelentéssel kilépett a ferences rendből, és világi pappá vált. Ebben az időben adta ki a lemergi Akadémia pályázatára készített filozófiai tanulmányát, melyben az idealista filozófia hívének mutatkozik, ugyanakkor nagy tájékozottságot árul el a – főleg francia – materialista irodalomban is. Pályamunkájával a jutalmat ugyan nem nyerte el, de mecénást tudott szerezni műve kiadásához. Ez nem az első filozófiai írása, mert 1781-ben már megjelent a *Philosophische Schriften*, s ezt csak követte a magyar fordításban most először megjelenő *Dissertatio*. Munkájának kinyomtatását Petrus Bielanski lemergi görög katolikus püspök támogatta.

* A latin szöveget sajtó alá rendezte **Karácsonyi Béla**

DISSERTATIO
de
HARMONIA NATVRALI
INTER BONITATEM DIVINAM
et
MALA CREATA

ad celeberrimam Hollandiae Academiam
Leidensem transmissa et nunc primum
elucubrata ab

IGNATIO DOMINICO MARTINOVICS

Min. Obs.
S. Theologiae ac AA. LL. et Philosophiae Doctore, Eruditae
Scientiarum Societatis Harlemensis
membro honorario.

Anno M.DCC.LXXXIII.

Leopoli

Typis Thomae Piller, Archi-Episcopalis
Typographi.

ÉRTEKEZÉS

a

TERMÉSZETES ÖSSZHANGRÓL

ISTEN JÓSÁGA

és

A TEREMTETT ROSSZ

közt

A nagy hírű Leydeni Holland Akadémiához
benyújtotta és most első ízben
kiadja

MARTINOVICS IGNÁC DOMOKOS

obszerváns minorita szerzetes,
a szent teológia, a szabad tudományok és a filozófia doktora,
a Haarlemi Tudományos Társaság
tiszteleti tagja.

1783

Lemberg

Thomas Piller érseki nyomdász
betűivel

ILLVSTRISSIMO

ac

REVERENDISSIMO DOMINO

DOMINO

PETRO BIELANSKI

Dei et Apostolicae

Sedis gratia

Graeci Ritvs Vniti

EPISCOPO LEOPOLIENSI,

Haliciensi et Camenecensi

Podoliae,

MAECENATI

mnificentissimo.

PETRUS BIELANSKI
FŐTISZTELENDŐ ÚRNAK

Isten és az Apostoli Szék kegyelméből

a lemergi,

halicsi és kamenyec-podolszki

görög egyesült rítusú egyházmegye

püspökének,

a bőkezű

M E C É N Á S N A K.

ILLVSTRISIME
ac
REVERENDISIME PRAESVL,

MAECENAS
GRATIOSISIME!

Elucubrationem hanc Metaphysicam, nuper in Celeberrima Hollandiae Academia probatam, qua harmoniam naturalem inter bonitatem diuinam et mala creata ostendere adnissus sum, hic Tibi, Illvstrissime Praesvl, inscriptam atque oblatam vides. Per Tvam profecto munificentiam obtinui, vt meditationes meae philosophicae Hollandis communicatae et hic orbi erudito innotescerent, qua in re egregiam colendi omnes literarios progressus voluntatem Tuam palam fecisti, quamue ego a tempore, quo mihi amicitiam Tuam tum sermonibus, tum eulentissimis amicitiae signis porrexisti, optime perspexi, atque sic vltro conclusi: Te esse vnum e praecipuis Literarum cultoribus et disciplinae ecclesiasticae promotoribus.

Inter alia olim Augustae Matris nostrae Mariae Theresiae superis adscriptae immortalitatis monumenta et hoc iure esse potest, quod postquam in Canonicatu plurium annorum transactam vitae Tuae integritatem, regendi Ecclesiam in hisce Galiciae et Lodomeriae Regnis dexteritatem et amorem in Patriam et Principem Tibi congenita quasi esse Excelsum dictorum Regnorum Gubernium Eidem Sede hac Episcopali, in qua es, vacante significasset: Te promptissima voluntate primum e seculari Clero sanctissimi ac antiquissimi Orientalis Ritus Graeci, indissolubili pacis vinculo Ecclesiae Catholicae vniti, Episcopum renuntiauerit; enimvero in Te scopum suum Eadem Augusta Mater adsecuta est cumulatissime, cuius voluntati iam ab initio sanctissimi Regiminis Tui satisfacisti, gregem nempe Tvum vniuersum praesentia Tva paterna salutasti, cum eodem in sacris Deo altissimo oblatis communicasti, eius Pastoribus, quomodo oporteat eos regere Ecclesiam Dei, leges saluberrimas proposuisti, ac omnem Tvae Dioeceseos disciplinam fere collapsam sancte restituisti, totumque Te Deo et altissimo Monarchae nostro Iosepho II. Rom. Imp. iam consecrasti.

FÖTISZTELENDŐ PÜSPÖK ÚR,

KEGYES PÁRTFOGÓM!

Ön előtt fekszik, Főtisztelendő Főpap, az Önnek ajánlott s a híres Holland Akadémia által minap elfogadott szerény metafizikai próbálkozás, mellyel az Isten jósága és a teremtett rossz közti természetes összhangot törekedtem kimutatni. Kétségkívül az Ön bőkezősége tette lehetővé nékem, hogy a hollandok számára hozzáférhetővé tett filozófiai elmélkedéseim az itteni tudományosság előtt is ismeretessé váljanak; ezzel Ön tanújelét adta azon jeles szándékának, hogy minden tudományos haladást fel kíván karolni; amióta irántam érzett barátságát mind szóban, mind kézzelfogható jelekkel kifejezésre juttatta, ezen szándékát tökéletesen megértettem, és magától értetődően arra a következtetésre jutottam, hogy Ön egyike a tudomány kiváló művelőinek és az egyházi fegyelem megszilárdítóinak.

Néhai Felséges Anyánk, az Istenben boldogult Mária Terézia halhatatlanságának egyéb tanúbizonyságai közt joggal szerepelhet az is, hogy amikor az Ön sokévi kanonoskodása után Galícia és Lodoméria magas kormányzó-testülete az Ön jelenlegi püspökségének megüresedésekor jelezte Neki az Ön addigi életének feddhetetlenségét, ügyességét az említett országok egyházának kormányzásában, valamint a haza és az uralkodó iránti szeretetét (melyek Önnek szinte veleszületett tulajdonságai), Önt a katolikus egyházzal felbonthatatlan békekötélék révén egyesült ősi görög-keleti szertartású Szentegyház világi papságából annak első püspökévé készséges hajlandósággal kinevezte; és valóban, a Felséges Anya a legteljesebb mértékben elérte célját az Ön személyével kapcsolatban, mert Ön már feddhetetlen kormányzatának kezdetétől fogva érvényesítette az Ő akaratát, amikor egész nyáját atyai segítségével üdvösségre vezérelte, vele együtt áldozott a magasságos Úristennek bemutatott szertartásokon, üdvös elvárásokat szabott lelkipásztorai elé, hogy miképpen kell kormányozniok Isten Egyházát; egyházmegyéje szinte teljesen lezüllett fegyelmét jámborul tökéletesen helyreállította, s Önmagát immár teljességgel Istennek és felséges uralkodónknak, II. József német-római császárnak szentelte.

Nec illud porro silentio praetereundum, quod in erigendo Cleri Tvi seminario domestico propriis Tvis subsidiis praestas, e quo edoctos in sacris Theologiae Moralis et Pastoralis scientiis ad curam animarum gerendam salubriter adplicas. Spes itaque adfulget maxima, vt per Tvos efficacissimos ac dexterrimos conatus, quos in regendo grege Christi Tibi commissio adhibes, ad cam perueniat Ecclesia Tva perfectionem et celebritatem, in qua olim positaerant orientales Ecclesiae: Ephesina sub Polycarpo et Polycrate, Affricana sub Cecilio Cypriano, Caesariensis sub Gregorio Caesariensi, Alexandrina sub immortalis Nicaenae Fidei defensore Athanasio, Constantinopolitana sub Ignatio Patriarcha sanctissimo ac vigilantissimo. Tempora viuus ad illustrandam Dioecesim Tvam aptissima, quibus nempe et profanae et ecclesiasticae florent scientiae auxiliis Summi ac immortalis Principis nostri fultae, viuus, inquam, et regis in iis circumstantiis, quae sanctissimo Ritui Tuo orientali Ecclesiae Orthodoxae copulato sunt propensissimae. Age ergo viriliter, disciplinam Ecclesiae Tvae bene ceptam conserva, ac demum vt tum omnem rem literariam, tum lucubrationem hanc meam benigno animo complectaris, et felicissimus viuas, precor

Illvstrissimi nominis Tvi

Eximius Cultor

Ign. Dom. Martinouics

Azt sem szabad említés nélkül hagyni, hogy Ön élen jár tulajdon anyagi segítségével papsága püspöki szemináriumának létesítésében, ahonnan a morális teológia és a lelkipásztorkodás tudományával felvértezett papokat vezérel üdvösen a lelkek gondozására. Minden remény megvan tehát arra, hogy az Ön igen hatékony és avatott erőfeszítései révén, amelyeket Krisztus Önre bízott nyájának vezetésében kifejt, az Ön egyháza eljut ahhoz a tökéletességhez és hírnévhez, amelyben a keleti egyházak egykor leledztek: az epheszoszi Polükarposz¹ és Polükratész² alatt, az afrikai Caecilius Cyprianus,³ a caesareai Gregorius Caesariensis,⁴ az alexandriai a niceai hitvallás halhatatlan védelmezője, Athanasius,⁵ a konstantinápolyi a szent életű és éber Ignatiosz⁶ pátriárka alatt. Ön olyan korban él, amely igen kedvező egyházmegyéje felvirágoztatásához, ahol Halhatatlan Felséges Uralkodónk támogatásával virulnak a világi és egyházi tudományok; ismétlem, Ön olyan körülmények közepette él és kormányoz, amelyek teljes mértékben kedveznek a katolikus egyházzal egyesült keleti szertartású egyházának. Cselekedjék hát bátran, egyháza megkezdett fegyelmét őrizze meg; végül kérem, mind a tudományt, mind jelen vizsgáldódsomat jóindulattal karolja fel, és éljen boldogul.

Tisztelő híve,

Martinovics Ignác Domokos

¹ Martinovics tévedésből teszi meg Polükarposz szmirmai püspököt az epheszoszi egyház fejének. A hagyomány szerint János evangélista tanítványa volt. Ezzel viszont aligha egyeztethető össze az a másik hagyomány, hogy Marcus Aurelius uralkodása alatt halt mártírhálál.

² Polükratész (i. u. 2. sz.) epheszoszi püspök. I. Viktor pápával keveredett heves vitába a hűsvétszámitás kérdésében.

³ Caecilius Cyprianus Thascius Karthágó püspöke (i. u. 3. sz.). Tagadta az eretnekek által végzett keresztelek érvényességét, s emiatt az afrikai egyház heves összeütközésbe került a pápasággal. A keresztényüldözések során 258-ban lefejezték. Fő műve a *De catholicae ecclesiae unitate*.

⁴ Gregoriosz Thaumaturgosz a pontoszi Neokaisareia püspöke (i. u. 3. sz.). Origenész tanítványa volt. Melléknevét („Csodatévő”) a neki tulajdonított csodákról nyerte. A neve alatt számon tartott munkák többsége nem tőle származik.

⁵ Athanasziosz (i. u. 4. sz.), Szent Antal tanítványa, Alexandria püspöke. Az ariánusok ellen folytatott küzdelme miatt többször száműzték. Legtöbb munkájában szintén az ariánizmus ellen harcolt. Megírta mestere, Remete Szent Antal életrajzát. Nagy szerepet játszott a niceai zsinat (325) Areioszt elítélő döntéseinek meghozatalában.

⁶ Ignatiosz konstantinápolyi pátriárka (9. század), a szentképek tiszteletének híve. Mivel Theodóra császárné zsinati választás nélkül nevezte ki főpappá, ellenfelei hevesen támadták, és vele szemben Phótioszt támogatták. Ennek ellenére éppen Phótiosz volt az, aki szentté avattatta.

Praefatio

Communis in omnem rem literariam amor mihi ab ineunte aetate veluti innatus et peculiare studium innotescendi cum celeberrima Hollandiae Academia Leidensi me penitus conuicit, vt lectis Hollandicis Gallico sermone exaratis Ephemeridibus (vbi pro praefixo proemio elaborandum proponebatur sequens Problema: *Qua via et ratione optime explicari potest mala huius mundi creata non esse contra bonitatem diuinam*) de eodem Problemate edissererem.

Verum cum ipsam viam ad soluendam Problematis difficultatem aptam adcuratius inuestigarem, contrariasque eidem tum Epicureorum, tum potissimum Baylii ratiocinationes sedulo expenderem: vidi sane illam talem esse, quam omnes hactenus Metaphysici non nisi negatiuis, vt aiunt, argumentis resolverunt, quippe non ostenderunt vnquam quomodo conciliari debeat bonitas diuina cum malis creatis, sed his e. g. *Permissio mali metaphysici*, item *mali physici et moralis non pugnant cum bonitate diuina* etc. vel similibus propositionibus rem totam absoluerunt, ideo cepi ardentius meditari ac viam, quae ad directam huius Problematis solutionem magis accederet, perquirere; hoc dum praestarem, obtulit sese mihi methodus analytica mihi a pluribus annis, quibus seueriores Matheseos excolo disciplinas, familiaris, ope cuius dum examinarem fundamentales et generales de Deo, eius bonitate et omnipotentia positiones, vel inuitus in eas, quibus continetur isthaec lucubratio, incidi veritates, quas cum ordine naturali disponerem, obtinui veram harmoniam naturalem inter bonitatem diuinam et mala creata, vtvť admodum abstractam, in qua nempe omnis Metaphysica serio exercetur, quod vitare non potui, cum ipsa materia de se sit multum abstracta et sublimis.

A tudomány egésze iránti, mintegy velem született általános szeretetem és egyéni törekvésem a Hollandia híres Leydeni Akadémiájával való megismerkedésre arra vett rá, hogy elolvasva a francia nyelven megjelent Holland Naplót (ahol kitűzött pályadíj mellett kidolgozásra ajánlották a következő problémát: *Hogyan és mi módon lehet legjobban kifejtetni, hogy e világ teremtett gonoszága nincs ellentétben az isteni jósággal*), az említett problémáról értekeztem.

Ámde midőn alaposabban megvizsgáltam a nehéz probléma megoldásához vezető célszerű utat, és gondosan mérlegeltem az epikureusok, főképpen pedig Bayle¹ célhoz egyáltalán nem vezető okoskodásait, beláttam, hogy a nehézség olyan természetű, amelyet az összes eddigi metafizikusok csak úgynevezett negatív érvekkel oldottak meg, ugyanis soha nem mutatták ki, hogyan egyeztethető össze Isten jósága a teremtett rosszal, hanem pl. oly módon, hogy a *metafizikai rossz eltűrése*, vagy a *fizikai és erkölcsi rossz megegyezése nincs ellentétben Isten jóságával*, és ehhez hasonló állításokkal intézték el az egész kérdést; ezért fokozottan kezdtem gondolkodni és keresni azt az utat, amely közvetlenebbül és közelebb vezethet a probléma megoldásához; a bizonyítás során önként kínálkozott számomra az analitikus módszer, amelyet sok éve jól ismerek, azóta, hogy a matematika nehezebb ágazataival foglalkozom; midőn ennek segítségével megvizsgáltam az Istennel, az Ő jóságával és mindenhatóságával kapcsolatos alapvető és általános állításokat, szinte önkéntelenül bukkantam rá azokra az igazságokra, amelyeken jelen értekezésem alapszik; amikor ezeket az igazságokat természetes rendjükbe szedtem, eljutottam az Isten jósága és a teremtett rossz közti valódi természetes, bár igen absztrakt összhanghoz, amely komoly próbára teszi az egész metafizikát, de nem kerülhettem meg, jóllehet a téma önmagában is igen elvont és nehéz.

¹ Bayle, Pierre holland filozófus és történész, Descartes híve (1647–1706). Egy rövid időre katolizált, de gyorsan visszatért a kálvini egyház kebelébe. A hit és a tudás kibékíthetetlen ellentétét hirdette: mivel a hit állításai ellenkeznek az ésszel, a vallás felesleges. A felvilágosodás előfutárának tekinthető. Fő munkái a *Système de la philosophie* (1737) és a *Dictionnaire historique et critique* I–II., Rotterdam, 1695–1697 és utána számos kiadásban. A katolikus egyház Bayle valamennyi munkáját indexre tette.

Sane si Mathematici curuarum ordinum altiorum proprietates sine abstracta analysi ostendere nequeunt, imo vero optime eas eruunt per analysim; potiori iure ego de altissima Dei bonitate, omnipotentia et rebus creatis per abstractas notiones scribere potui, imo et debui, vt ad veritatem magis accederem, et nemo est, qui ignoret esse fere impossibile connectere diuinam bonitatem cum qualitate e. g. hominis optimi et tamen miseri, egeni ac forte raro in malum morale lapsi et tamen aeternum infelicis etc.; haec et similia, quae in methodo synthetica non occurrere nequeunt, difficillimos et obscuros habent explicatus, ac notionem in nobis de harmonia inter bonitatem diuinam et mala creata semper negatiuum, etiamsi optime exponantur, pariunt.

Obtenta haec harmonia naturalis inter bonitatem diuinam et mala huius mundi creata his fere continetur principiis: posui quippe, vt debui, Deum existere, esse infinite bonum, ac demum res Deo inferiores esse possibiles demonstraui. Et cum inter alias diuinas perfectiones sit etiam omnipotentia, ex hac et simul natura entium contingentium huius mundi erui mundum hunc in tempore a Deo fuisse creatum. Spectaui rursus bonitatem diuinam relate ad hunc mundum creatum veluti quoddam fundamentum eiusdem, ex quo finem mundi primum esse felicitatem creaturarum rationalium naturaliter erui. Ostendi etiam euidenter 1mo per felicitatem dictam exprimi valorem totius collectionis rerum huius mundi creatarum, in quo sunt bona et mala, 2do valorem bonorum creatorum esse positium, malorum negatiuum, ac hunc a valore bonorum excedi, totam proinde collectionem rerum creatarum esse quoddam residuum bonorum, seu (vt ego adpellaui) bonitatem depuratam. Atque ex his omnibus sic conclusi: felicitas pro fine huius mundi statuta perfectam harmoniam habet cum collectione tota rerum creatarum, vtpote quae est residuum bonorum seu bonitas quaedam depurata; sed felicitas haec perfectam harmoniam habet cum bonitate diuina: itaque et collectio tota rerum creatarum seu bona et mala huius mundi perfectam harmoniam habent cum bonitate diuina. Huic ratiocinationi, quae rigori metaphysico-mathematico alligata est, plures subin adnexui positiones, quae ad pleniorum systematis explicatum conducunt.

Ha a matematikusok a magasabb rendű görbék sajátosságait elvont elemzés nélkül képtelenek kimutatni, viszont analízis révén igen jól ki tudják azokat következtetni, akkor én még nagyobb joggal írhattam Isten felséges jóságáról, mindenhatóságáról és a teremtett dolgokról absztrakt fogalmak segítségével, sőt, így kellett tennem, hogy közelebb jussak az igazsághoz; mindenki tudja, hogy szinte lehetetlen összekapcsolni Isten jóságát például a legderekabb ember milyenségével, aki mindazonáltal nyomorult, szűkölködő, és ha netán csak ritkán süllyed az erkölcsi rosszba, mégis örökké szerencsétlen stb.; az ilyen és hasonló ellentéteknek, amelyek a szintetikus módszerben feltétlenül előjönnek, igen nehéz és nem világos a magyarázata, és mindig negatív fogalmat hoznak bennünk létre az isteni jóság és a teremtett rossz közti összhangról még akkor is, ha a legjobban fejtjük ki őket.

Az Isten jósága és az e világi teremtett rossz közötti természetes harmonia kimutatása nagyjából az alábbi elveken alapszik: szükségszerűként feltételeztem, hogy Isten létezik, hogy végtelenül jó, és végül rámutattam arra, hogy létezhetnek Istennél alacsonyabb rendű dolgok is. És mivel Isten egyéb tökéletességei közt szerepel a mindenhatósága is, ebből, valamint e világ nem szükségszerű létezőinek természetéből arra következtettem, hogy e világot Isten az időben teremtette. Ezután Isten jóságát e teremtett világ iránt úgy tekintettem, mint e világ bizonyos alapját, amiből arra a természetes következtetésre jutottam, hogy a világ elsődleges célja az értelmes teremtmények boldogsága. Világosan kimutattam, hogy először: az említett boldogságban e világ teremtményei összességének értéke jut kifejezésre, amely világban van jó és rossz; másodszor: a jó teremtmények értéke pozitív, a rosszaké negatív, és a jók értéke meghaladja a rosszakét, tehát a teremtett dolgok összességének különbsége pozitív, vagyis – mint én nevezem – salaktól megtisztított jóság. Mindebből azt a következtetést vontam le, hogy a jelen világ céljául kitűzött boldogság tökéletes összhangban van a teremtett dolgok összességével, és nem más, mint egy maradék jóság, vagyis egy salaktalan jóság; ámde ez a boldogság tökéletes harmóniában van Isten jóságával, következésképp a teremtett dolgok összessége is, vagyis az e világban meglévő jó és rossz tökéletes összhangban van az isteni jóssággal. Ezen érveléshez azután, amely szigorú metafizikai–matematikai szabályokhoz kapcsolódik, több állítást fűztem: ezek a rendszer teljesebb kifejtéséhez vezetnek.

Qui nexum huius systematis diligenter examinaverit, videbit hanc vnicam et optimam esse viam ad ostendendum, quod mala huius mundi non sint contra bonitatem diuinam; at videbit etiam fundamentum totius huius systematis esse Dei existentiam, quam tamen ego nullis penitus nouis argumentis demonstraui, ne extra scopum problematis propositi excurrere videar. Metaphysicis itaque omnibus, ad quos talem fundamentalem positionem firmare pertinet, suadeo, vt sese in probanda Dei existentia sedulo exerceant, et sic modernis potissimum Atheis, qui notam existentiam Dei risu excipiunt, et conuellere sibi videntur (a), plene occurrant. Ceterum an problema propositum bene resoluerim, aut saltem ad resolutionem eiusdem propius accesserim, iudicent celeberrimae Hollandiae Academiae Leidensis aequi rerum aestimatores et critici.

Dabam Leopoli M.DCC.LXXXIII.

(a) Le Bon-sens, ou Idées naturelles opposées aux-Idées surnaturelles. A Londres M.DCC.LXXIV. Item M. Mirabaud et Pensées Philos., Lettre des aueugles, et demum Mylord Bolingbroke dans ses oeuvres posthumes aliique.

Aki ezt a kapcsolatrendszert gondosan megvizsgálja, észre fogja venni, hogy ez az egyedüli és legjobb út annak igazolásához, hogy az e világban létező rossz nincs ellentétben az isteni jósággal; de látni fogja azt is, hogy ennek az egész rendszernek az alapja Isten létezése, amit azonban egyáltalán nem bizonyítottam új érvekkel, elkerülendő még a látszatát is annak, hogy túllépek a kitűzött probléma határait. Azt tanácsolom tehát mindenkinek, aki metafizikával foglalkozik, és feladata, hogy ezt az alapvető állítást alátámassza: buzgón gyakorolják magukat Isten létének igazolásában, és így vegyék fel a sikeres küzdelmet elsősorban a modern ateistákkal, akik Isten létének elfogadásán nevetnek, és abban tetszelegnek, hogy azt megingatják (a). Egyébként, hogy a kitűzött problémát jól oldottam-e meg, illetve legalább közelebb jutottam-e annak megoldásához, azt bírálják el a híres Leydeni Holland Akadémia tárgyilagos szakemberei és kritikusai.

Lemberg, 1783.

(a) E jegyzetben Martinovics több munkára hivatkozik. Az első a *Le bon sens, ou idées naturelles opposées aux idées surnaturelles*, par l'auteur du *Système de la nature*, melynek első kiadása Londonban jelent meg 1772-ben. A mű szerzője Paul-Henri Dietrich Holbach (1723–1789) német báró, aki azonban élete nagy részét Franciaországban töltötte. Az enciklopédisták materialista-ateista csoportjának egyik vezetője. Számos munkáját álnéven adta ki. Így például fő műve, a *Système de la nature, ou des lois du monde physique et du monde moral*, melyet az akkor már halott Mirabeaud neve alatt adott ki (London, 1770).

Mirabeaud, Jean-Baptiste de (1675–1760), akinek a nevét Martinovics következetesen Mirabeau-nak írja, a Francia Akadémia titkára, ateista filozófiai munkákat fordított franciára, és adott ki. Művei: *Sentiments des philosophes sur la nature de l'âme*, 1743 és 1770; *Le Monde, son origine et son antiquité*, London és Párizs, 1751. A Mirabeaud-ra történő Martinovics-hivatkozások mindig Holbach említett két művének valamelyikére vonatkoznak.

A *Pensées philosophiques* (La Haye, 1746) Diderot (1713–1784) név nélkül megjelent munkája. Martinovics által emlegetett másik műve a szintén név nélkül kiadott *Lettre sur les aueugles, a l'usage de ceux qui voyent*, London, 1749.

Bolinbroke, Henry St. John angol politikus és deista filozófus (1678–1751) Locke tanítványának tekintette magát. Nagy hatással volt a francia felvilágosodásra, különösen Voltaire-re. Összegyűjtött munkái halála után, 1753–1754-ben Londonban jelentek meg 5 kötetben (2. kiadás 1778).

DISSERTATIO de HARMONIA NATVRALI
inter BONITATEM DIVINAM et MALA CREATA

§. I.

Devm existere demonstratur argumento metaphysico. Existit aliquod ens a tota aeternitate, alias omnia huius mundi entia contingentia sine caussa efficiente ex nihilo prodiuissent, vel se ipsa, vel mutuo se produxissent, quae omnia absurda esse et notis cultae Ontologiae principiis contraria nemo non videt. Porro si aliquod ens a tota aeternitate existit, tum etiam existit aliquod ens a tota aeternitate non pendens ab alio in existendo; ponatur enim illud pendere ab alio, tum rursus hoc aliud pendeat ab alio, vel non? Si primum: in promptu habetur progressus in infinitum, qui tamen secum ipso pugnat, vt docet Cosmologia; si alterum: tunc hoc ipso, quod aliquod ens existat a tota aeternitate, est independens ab alio (a): at ens non pendens ab alio in existendo est a nemine, sed a se ipso, et rursus: ens a se ipso existens est ens necessarium, hoc autem adpellamus Devm; existit itaque Devs.

(a) Cf. Celeb. Clarkium Trait. de l'exist. et des attribut. de Dieu T. I. ch. 2., 3., 4.

Értekezés a természetes összhangról

Isten jósága és a teremtetett rossz között

I.

Isten létezésének bizonyítása metafizikai érvel. Létezik egy öröktől fogva létező, mert különben e világ összes nem szükségszerű létezői vagy létrehozó ok nélkül a semmiből keletkeztek volna, vagy önmaguktól keletkeztek volna, vagy egymást hozták volna létre; mindenki előtt nyilvánvaló, hogy ez utóbbiak mind lehetetlenek, és ellentétben állnak a tudományos lételmélet közismert elveivel. Tovább: ha valamely létező öröktől fogva van, akkor van egyszersmind egy olyan létező, amelynek léte kezdettől fogva nem függ mástól; mert ha feltesszük, hogy függ egy másiktól, akkor ez a másik szintén vagy függeni fog egy következőtől, vagy nem. Ha igen, akkor egy végtelen folyamattal van dolgunk, ami azonban önellentmond s, mint azt a kozmológia tanítja; ha nem, akkor abból következően, hogy öröktől fogva létező, mástól függetlenül létezik (a): ámde a létében mástól független létező csak önmagától létezik; továbbá az önmagától létező szükségszerű létező: Őt nevezzük Istennek, Isten tehát van.

(a) Samuel Clarke (1675–1729) anglikán lelkész, filozófus; hivatkozott munkája: *A demonstration of the being and attributes of God*, London, 1705; francia fordítása: *De l'existence et des attributs de Dieu: des devoirs de la religion naturelle et de la vérité de la religion chrétienne ... traduits de l'Anglois par M. Ricotier, I–II.*, Amsterdam, 1717.

§. II.

Idem ostenditur argumento physico. Si vniuersum hoc paulo adcuratius contemplemur, eius structuram, miram partium dispositionem et ordinem quasi subito excitati miramur; et dum curiositate natiua compulsi in caussam inquirimus, duae ad eam inuestigandam nobis, si a praeiudiciis liberi simus, viae relinquuntur: dicendum nempe restat aut naturam seu substantiam vniuersi fuisse adeo actiuam, vt haec omnia ab aeterno sibi velut ingenta possederit, aut demum existere debere caussam aliquam distinctam ab hoc vniuerso, quae tam nobilem in tempore effectum produxerit; si primum dicamus, iam inuiti etiam in absurda prolabemur, cogemur quippe illam substantiam adpellare aeternam, necessariam, independentem, infinita sapientia et consilio praeditam, adeoque perfectissimam, et simul cum eius partes, nempe entia mundi videamus continuis mutationibus obnoxia, malis tam physicis, quam moralibus circumsepta, dicere necessitabimur partes huius substantiae adeoque et totum, ipsam nempe substantiam esse innumeris imperfectionibus adfectam (a), atque cum haec mutuo pugnent cum prioribus, et pugnantia vni substantiae attribui sit contra primum humanae cognitionis principium, ab vltiori hac in via progressu desistere cogemur, et quoniam adhuc semper caussa huius tam mirabilis mundi machinae quaerenda restat, viam secundam vtpote secluso omni alio vero aditu eligemus, dicemusque dari et existere debere caussam aliquam ab hoc vniuerso distinctam, ab omni aeternitate existentem seu aeternam, independentem, necessariam, sapientem etc., dignam nempe, quae sit creatrix tanti effectus, id est huius mundi, atque sic ego, qui a pluribus annis omnia praeiudicia deposui, et ex aequo respexi, vt veritatem inuenirem, Atheismum, Libertinismum, Naturalismum, Iudaismum, Gentilismum, Mahometanismum et Christianismum, Dei existentiam erui ex contemplatione huius vniuersi, in eaque adeo firmus persisto, vt a me ipso oppositum si velim impetrare, nequeam. Qui timidius ante me ratiocinati sunt, vel ex particularibus mundi rebus Dei existentiam detexerunt. Ita Cicero ex motu syderum necessitatem Dei agnouit, dum his verbis Cleantem affatus est (b): „*Audi aequalitatem motus, conuersionem Coeli, Solis, Lunae, siderumque omnium distinctionem, varietatem, pulcritudinem, ordinem, quarum rerum adspectus ipse satis indicaret non esse ea fortuita.*

II.

Ugyancsak a fenti tétel bizonyítása fizikai érvel. Ha egy kissé alaposabban szemügyre vesszük vil gegyetemünket, döbbsenten el mulunk szerkezetén: és amikor természetes kíváncsiságtól ösztönözve keressük előidézőjét, számunkra két út kínálkozik, ha nincsenek előítéleteink: vagy azt kell mondanunk, hogy a világegyetem természete, illetve szubsztanciája annyira aktív volt, hogy mindeme természetes tulajdonságaival öröktől fogva rendelkezett, vagy hogy léteznie kell valamilyen oknak, amely elkülönült ettől az univerzumtól, s ezt a nagyszerű alkotást létrehozta az időben; ha az első állítjuk, akaratunk ellenére is abszurditáshoz jutunk: kénytelenek vagyunk ugyanis ezt a szubsztanciát örökkévalónak, szükségszerűnek, függetlennek, végtelen bölcsességgel és belátással megáldottnak nevezni, mi több, a legtökéletesebbnek; ugyanakkor, mivel látjuk, hogy részei – vagyis a világban létező dolgok – szüntelen változásoknak vannak kitéve, fizikai és erkölcsi bajok környékezik őket, kénytelenek leszünk azt mondani, hogy ennek a szubsztanciának a részei, sőt maga az egész világegyetem, tehát maga az egész szubsztancia számtalan tökéletlenségben szenved (a), és mivel ez utóbbi tulajdonságok kölcsönös ellentmondásban vannak az előbbiekkal, és mivel ellentmondásos tulajdonságokat tulajdonítani egyazon szubsztanciának ellentétes az emberi megismerés elsődleges alapelvvel, ezen az úton nem haladhatunk tovább; minthogy azonban még mindig keresnünk kell e csodás világ gépezetének létrehozóját, a második utat fogjuk választani kizárva minden más valós megközelítést, és azt fogjuk állítani, hogy adva van és szükségképpen létezik valamilyen ok, amely független e világegyetemtől, öröktől fogva létezik, azaz örökkévaló, önálló, szükségszerű, bölcs stb., tehát méltó arra, hogy e hatalmas alkotás, azaz világunk létrehozója legyen; így hát én, aki sok éve minden előítéletet félretettem, és az igazság feltárása érdekében tárgyilagosan átvizsgáltam az ateizmust, a liberalizmust, a természeti, a zsidó, a pogány, a mohamedán és a keresztény vallást, e világegyetem szemléléséből Isten létezésére következtettem, s emellett oly szilárdan kitartok, hogy még ha akarnám sem tudnám az ellenkezőjéről meggyőzni magam. Akik előttem óvatosabban okoskodtak, még a világ részjelenségeiből is Isten létezését olvasták ki. Így pl. Cicero a csillagok járásából ismerte fel Isten létének szükségességét, midőn ily szavakkal szólt Cleanteshez (b): *Figyeld meg az egyenletes mozgást, az ég, a Nap, a Hold körforgását, az összes csillagok különbözőségét, változatosságát, szépségét, rendjét; már ezek látványa is kellően jelezheti, hogy nem véletlenül keletkeztek.*

Vt si quis in domum aliquam, aut in gymnasium, aut forum venerit, cum videat omnium rerum rationem, modum, disciplinam, non possit ea sine caussa fieri iudicare: sed esse aliquem, qui intelligat, qui praesit, et cui pareatur: multo magis in tantis motionibus tantisque vicissitudinibus tam multarum rerum atque tantarum ordinibus, in quibus nihil vmquam immensa et infinita vetustas mentita sit, statuatur necesse est ab aliqua mente tantos naturae motus gubernari". In eandem opinionem incidit Celeb. Newtonus ex motu Cometa-
rum (c): „*Dum Cometae — inquit — mouentur in orbitis valde excentricis vndique et quoquo modo versum in omnes partes coeli, vtique nullo modo fieri potuit, vt coeco fato tribuendum sit, quod planetae in orbibus concentricis motu consimili ferantur omnes. Tam miram vniuersitatem in planetarum systemate necessario fatendum est intelligentia et consilio fuisse factam.*" Idem eruit Carol. Drelincurtius ex fetus humani formatione, nutritione etc., Christoph. Sturmius ex oculo, Andr. Schmidius ex aure, Georg. Albert. Hambergerus ex inspectione cordis, Christian. Donatus ex manu humana, Wilhelmus Feurlingus ex loquela hominis, Gerardus Meierus ex pluuiis, Philippus Leutwein ex niue, Henric. Van Seelen ex tonitru (d).

Olyan ez, mint ha valaki belép egy házba, egy tornacsarnokba, vagy a fórum-ra megy: látva az egésznek a tervszerűségét, arányosságát, rendezettségét, nem vélekedhet úgy, hogy ezek ok nélkül jöttek létre, hanem van egy értelmes lény, aki irányít, akinek engedelmeskednek; mi több, el kell ismernie e rengeteg hatalmas jelenség óriási mozgásával, tömérdek kölcsönhatásával és rendezettségével kapcsolatban, amelyekről híven vall a mérhetetlen, végtelen idő, hogy a természet e hatalmas mozgásait egy értelem igazgatja. Ugyanerre a véleményre jutott a nagy híró Newton az üstökösök mozgása alapján (c): *Míg az üstökösök – mondja – mindig igen excentrikus pályán mozognak szer- te az égen, addig semmiképp sem lehet a vak véletlennek tulajdonítani, hogy a bolygók valamennyien tökéletesen hasonló mozgással körpályákon halad- nak. Szükségképpen el kell ismernünk tehát, hogy a bolygók rendszerében meglévő ezen csodálatos egyöntetűséget értelem és szándék hozta létre.* Ugyanerre a következtetésre jutott Charles Drelincourt¹ az emberi magzat fejlődése, táplálkozása stb. alapján, Christoph Sturm² a szem, Adam Schmidt³ a fül, Georg Hamberger⁴ a szív vizsgálatában, Christianus Donatus⁵ az emberi kéz, Jacob Wilhelm Feuerlein⁶ az emberi beszéd alapján, Gerard Meier⁷ az eső, Philipp Leutwein⁸ a hó, Henrich von Seelen (d) a mennydör- gés vizsgálatával.

¹ Charles Drelincourt (1663–1697) francia orvos, a leideni egyetem tanára, majd Orániai Vil- mos háziorvosa. Hivatkozott műve valószínűleg az Experimenta anatomica, quibus adiecta sunt plurima curiosa super semine virili, foemineis ovis, utero uterique tubis atque foetu (Leiden, 1684), de számos egyéb munkát is írt a magzatfejlődésről.

² Johannes Christophorus Sturm (1635–1703) német matematikus és fizikus. Hivatkozott mű- ve: Dissertatio visionis sensum nobilissimum ex obscurae camerae tenebris illustrans, quam ... defendet J. G. Doppelmayer, 1699.

³ Johannes Ándreas Schmidt: Dissertatio epistolica de peristolica, de periosteo ossiculorum auditus eiusque vasculis, Leiden, 1719.

⁴ Georg Albert Hamberger (1662–1716) jénai egyetemi tanár, matematikus, fizikus és orvos. Értekezéseit 1708-ban Jénában adták ki.

⁵ Christianus Donatus főbb művei: Ars syllogistica (Wittenberg, 1683); Metaphysica usualis (uo. 1697); Institutiones pneumaticae (uo. 1703).

⁶ Jacob Wilhelm Feuerlein (1689–1766) német teológus és filozófus, a göttingeni egyetem ta- nára. Művei: Regulae bene disputandi (Nürnberg, 1715); Medicina intellectus sive logica (Nürnberg, 1715).

⁷ Gerardus Meyer nevű szerzőtől csak az alábbi munkát találtuk: Psychologia, sive Disputatio de anima rationali, Hamburg, 1683.

⁸ Christian Philipp Leutwein művei: Thesium miscellaneorum semicenturia (Altdorph, 1673); Evangelicher Wortkern: Christliche Schnee-Betrachtung (Nürnberg, 1693).

His accenseri possunt Fenelonius, Neuwentitius, Reaumurius, Rayum (e), Balletius (f) ac demum Vincent. Moniglia (g) alique plures. Iniuriam itaque facit nobis Autor operis (h), dum inquit: „*Les hommes, pour la pl(upart, n'examinent rien: ils se laissent aveuglément conduire par la coutume et l'autorité: leurs opinions religieuses sont sur-tout celles, qu'ils ont moins le courage et la capacité d'examiner; comme ils n'y comprennent rien, ils sont forcés de se taire, ou du moins ils sont bien(ot, au bout de leurs raisonnements. Demandez à tout homme du peuple, s'il croit en Dieu? Il sera tout surpris que vous puissiez en douter. Demandez lui ensuite ce qu'il entend par le mot Dieu, vous le jetterez dans le plus grand embarras; vous vous appercevrez sur le champ qu'il est incapable d'attacher aucune idée réelle à ce mot qu'il repete sans cesse: il vous dira que Dieu est Dieu, et vous trouverez qu'il ne sait in ce qu'il en pense, ni les motifs qu'il a d'y croire.*” Enimvero sunt erantque plurimi, qui omni tempore examinarunt existentiam Dei per meros effectus naturales sine omni coecitate et autoritate, qui etsi imaginem veram Dei efformare numquam poterant, euidentem tamen existentiae Dei notionem obtinuerunt.

(a) Opinionem hanc sequutus est Bened. Spinoza Ethic. c. I. prop. 16. et Ioan. Tollandus in libro edit. anno 1720 Pantheisticon; priorem confutarunt Henricus Morus in subuersione columnarum atheismi Spinoziani, Huetius in Demonstr. Euang., Iaquelotus Dissertations sur l'existence de Dieu, Witichius in Anti-Spinosa, Francis. Lamy Le nouuel atheisme renuers.,. Posteriorem vicit Cl. Clarkius op. cit.

Hozzájuk sorolható Fénelon¹, Nieuwentyt², Reaumur³, Ray (e), Ballet (f), Moniglia (g) és sokan mások. Sértő tehát ránk nézve, amikor egy bizonyos mű szerzője (h) ezt mondja: *Az emberek többsége nem vizsgál meg semmit, hagyják, hogy a szokás és a hatalom vakon vezesse őket: vallási nézeteik olyanok, hogy sem bátorságuk, sem képesséгийük nincs a vizsgálódáshoz; mivel nem értenek meg semmit, ezért inkább hallgatásra kényszerülnek, vagy legalábbis hamar végére jutnak az okoskodásuknak. Kérdezzen meg egy átlagembert, hisz-e Istenben? Nagyon meg fog lepődni, hogy Ön ebben kételkedhet. Kérdezze meg aztán, hogy mit ért az Isten szó alatt, s a legnagyobb zavarba fogja hozni; azonnal észre fogja venni, hogy az illető képtelen reális elképzelést hozzákapcsolni ehhez a szóhoz, amelyet szüntelenül emleget: azt fogja Önnek mondani, hogy az Isten Isten, mire Ön rájön, hogy azt sem tudja, mit gondol Istenről, s miért hisz Benne.* Tényleg igen sokan vannak és voltak olyanok, akik Isten létezését mindenkor pusztán természeti hatások alapján vizsgálták, minden elvakultság és tekintélytiszteltet nélkül, és habár valós képet nem tudtak sohasem kialakítani Istenről, mégis világos fogalmuk volt Isten létezéséről.

(a) Ezt a nézetet osztotta Spinoza (Ethica I. fej. 16. tétel) és Toland 1720-ban megjelent Pantheisticon c. művében; Spinozát cáfolták: Henry More a spinóza-i istentagadás oszlopainak ledöntésével, Huetius a Demonstratio evangelica-ban, Jaquetot a Dissertations sur l'existence de Dieu-ben, Christoph Wittich az Anti-Spinozában, François Lamy a Le nouvel athéisme renversé-ben. Tollandot Clarke cáfolta említett művében.

Spinoza hivatkozott műve, a halála után kiadott Ethica more geometrico demonstrata, az Opera posthuma-ban jelent meg (Amszterdam, 1677).

John Toland (1670–1722) szabadgondolkodó angol filozófus. Utolsó munkája volt a Pantheisticon (1720), melynek kiadási helyeül szellemesen Cosmopolist jelölte meg.

Henry More (1614–1687) angol filozófus és költő. Levelezett és vitakozott Descartes-tal. Összes művei (Opera omnia I–III.) Londonban jelentek meg (1674–1679). Angolul írt műveit maga fordította latinra: Opera theologica, anglice quidem primitus scripta, nunc vero per autorem latine reddita, London, 1675.

Pierre-Daniel Huet (1630–1721) püspök, a francia Akadémia tagja. A Demonstratio evangelica Párizsban jelent meg, 1679-ben.

Isaac Jaquetot (1647–1708) francia teológus, lelkész La Haye-ben, majd Berlinben. Hivatkozott műve: Dissertations sur l'existence de Dieu ou l'on démontre cette vérité par l'histoire universelle de la première antiquité du monde, par la réfutation du système d'Epicure et de Spinoza, par les caractères de divinité qui se remarquent dans la religion des Juifs et dans l'établissement du christianisme, La Haye, 1697 és 3 kötetben Párizs, 1744.

Christopher Wittich (1625–1687) német református teológus és filozófus német és holland egyetemeken tanított; megpróbálta összeegyeztetni a karteziánizmust az ortodox kereszténységgel. Az Anti-Spinoza halála után, 1690-ben jelent meg Amszterdamban.

François de Lamy francia teológus és filozófus, bencés szerzetes; a Le nouvel athéisme renversé Párizsban jelent meg 1696-ban.

¹ François Fénelon de Salignac de la Mothe (1651–1715) katolikus író, Cambrai érseke, a híres Les aventures de Télémaque szerzője. Martinovics elsősorban a Démonstration de l'existence de Dieu tirée de l'Art de la Nature (Párizs és Amszterdam, 1713; Amszterdam, 1715, 1721, 1726, 1738; Jéna 1732, 1738 stb.)

² Bernard Nieuwentyt (1654–1718) holland matematikus. Vonatkozó munkáját, mely eredetileg hollandul jelent meg (Amszterdam, 1715, 1720, 1727) lefordították többször is németre, angolra és franciára. Martinovics franciául olvashatta: L'Existence de Dieu démontrée par les merveilles de la nature, en trois parties, ou l'on traite de la structure du corps de l'homme, des éléments, des astres et de leurs divers effets (Párizs, 1725; Amszterdam, 1727, 1728, 1760).

³ René-Antoine Ferchault de Reaumur (1683–1757) francia természettudós, akadémikus. Nem tudjuk, hogy Martinovics melyik munkájára gondolhatott.

- (b) L. II. Nat. Deorum c. 5.
- (c) Opt. Q. XIII.
- (d) Cf. Astrolog. Derhami ab Albert. Fabricio edit. Hamburgi An. M.DCC.XXXII.
- (e) De exist. Dei demonstr. per creat.
- (f) L'existence de Dieu démontrée par les merueilles de la nature.
- (g) Dissertazione contra i materialisti et altri increduli.
- (h) Le Bon-Sens cit. \$. 122. p. 151.

(b) Martinovics itt igen felületesen jár el: Cicero az idézett helyen Quintus Lucilius Balbus, a sztoikus meggyőződésű szónok szájába adja Kleanthész véleményét arról, hogy az emberek miből ismerhetik fel az istenek létezését. Az idézet elején szereplő *Audi* szó Cicerónál nem fordul elő. Kleanthész (i. e. 331–232) Zénón tanítványa és utóda a sztoikus iskola élén. A világ-egyetemet eleven lénynek tekintette, melynek szíve a Nap, lelke pedig az istenség.

(c) Newtonnak az optika tárgyköréből latinul tartott előadásai Londonban (1729) és Padovában (1773) jelentek meg.

(d) Johann Heinrich von Seelen (1688–1762) holland eredetű családból származó német filozófus és teológus. A hivatkozott kiadvány William Derham (1657–1735) angol természettudós műve, az *Astro-Theologia: Himmliches Vergnügen an Gott* (Frankfurt, 1728, majd 1732 és 1739). Az 1732-es kiadással kapcsolatban említett Johann Albert Fabricius (1668–1736) neves német bibliográfus és irodalomtörténész. Fő művei: *Bibliotheca Graeca* (14 kötet, Hamburg, 1705–1728); *Bibliotheca Latina* (3 kötetben, Hamburg, 1697–1728); *Bibliotheca Latina mediae et infimae latinitatis* (6 kötet, Hamburg, 1734–1736).

(e) John Ray (Wray) angol zoológus és botanikus (1628–1704). Hivatkozott műve: *L'existence et la sagesse de Dieu, démontrée dans les oeuvres de création* (Utrecht, 1714 és 1723). A mű angol eredetije 1691-től több kiadásban látott napvilágot.

(f) François Ballet (1702–1762) számos vallásos munkát írt, de ilyen címűt nem találtunk. Elképzelhető viszont, hogy Nieuwentyt művének alább, a 10. jegyzetben említett francia fordításáról van szó.

(g) Tommaso-Vincenzo Moniglia (1686–1767) olasz teológus. Ide vágó művei: *Contro i materialisti e altri increduli I–II.* (Padova, 1750); *Osservazioni critico-philosophiche contro i materialisti* (Lucca, 1760).

(h) Lásd az Előszó (a) jegyzetét.

§. III.

Idem demonstratur argumento morali. Si historiis probatissimis omnem penitus fidem negare vel in dubium vocare non velimus, adseramus oportet unanimum fuisse omni aetate non Philosophorum solum, sed et nationum tam veterum, quam recentiorum de Dei existentia consensionem.

Agnouerunt sane Philosophi: Trismegistus (a), Thales Milesius (b), Anaxagoras (c), Aristoteles (d), Socrates (e), Plato (f), Zeno Stoicus (g), Pythagoras (h), Zeno Eleates (i), item Leucippus, Democritus, Epicurus et alii innumeri. Cognouerunt Deum veteres nationes: praeter Hebraeos Chaldaei apud Eusebium (j), Persae, Arabes, Aegyptii, Indi, Getae, Galli, Germani, Graeci et Romani; apud hos omnes viguisse opinionem de Dei existentia egregie scribit Plutarchus (k): „*Si terras obeas, inuenire potes vrbes muris, literis, Regibus, domibus, operibus, numismate carentes; ... urbem vero templis Diisque destitutam, quae precibus, iureiurando, oraculis non vtatur, non bonorum caussa sacrificet, non mala sacris auertere nitatur, nemo vmquam vidit.* Similia habet Cicero (l) et alii.

Idem professi sunt recentiores Tartari et Somoiedae ad oceanum glaciale situm, Islandi, Graelandi, Americani Septentrionales, Missipenses, Canadenses, Mexicani, Peruuiani, Huttentotti, Brasili, Caffari, Chilenses, Chineses, Tunchinenses, Iapones etc. (m)

III.

Ugyancsak a fenti tétel bizonyítása morális érvel. Ha a legkiválóbb történeti munkáktól nem akarunk teljességgel minden hitelességet megtagadni vagy megbízhatós gukat kétségbe vonni, ki kell jelentenünk, hogy minden időben tökéletes egyetértés volt Isten létezését illetően nemcsak a filozófusok, hanem a régi és új népek között is.

Ezt vallották olyan filozófusok, mint Hermész Triszmegisztos (a), a milétoszi Thalész (b), Anaxagorasz (c), Arisztotelész (d), Szókratész (e), Platón (f), a sztoikus Zénón (g), Püthagorasz (h), az eleai Zénón (i), továbbá Leukipposz¹, Démokritosz², Epikurosz³ és sokan mások. Ismerték Istent a régi népek: a zsidókon kívül – Euszébiosz (j) szerint – a káldeusok, a perzsák, az arabok, az egyiptomiak, az indiaiak, a géták, a gallok, a germánok, a görögök és a rómaiak: helyesen írja Plutarkhosz (k), hogy mindezen népek erősen hittek Isten létezésében. *„Ha bejárja az ember a világot, találhat olyan városokat, amelyekben nincsenek falak, tudományok, uralkodók, házak, épületek, nincs pénz; ... de olyan várost soha senki nem látott, amelyben nincsenek templomok, és nem tisztelnek isteneket, ahol nem imádkoznak, nem tesznek fogadalmat, nem kérnek jóslatot, nem mutatnak be áldozatot a boldogulás érdekében, nem próbálják a bajokat vallásos szertartásokkal távol tartani ...”* Ezt mondja Cicero (l) és mások is.

Ugyanezt vallják Istenről a mai tatárok, a jeges óceán mellett lakó szamojédek, az izlandiak, grönlandiak, észak-amerikaiak, a Mississippi mellett lakók, a kanadaiak, mexikóiak, peruiak, hottentották, brazilok, kafferek, chileiek, kínaiak, észak-vietnamiak, japánok stb. (m)

¹ Leukipposz (Kr. e. 5. század) az atomok elméletének egyik megalapozója, Démokritosz tanítómestere. Isten létével nem foglalkozott.

² A materialista Démokritosz (Kr. e. 5–4. század) nevető filozófusnak nevezik, mert a vidámságot a bölcsesség egyik megnyilvánulásának tekintette.

³ Epikurosz (341–270) természet- és erkölcsfilozófus. Athénban nyitott filozófiai iskolát, melynek növendékei Epikurosz házában éltek szerény körülmények között. Nők és rabszolgák is voltak köztük. Azt hirdette, hogy a világ véletlenül jött létre, tagadta az isteni gondviselést. Művei nagyrészt elvesztek. Tanítása szerint az élet fő célja a boldogság. A lélek éppúgy atomokból áll, mint a test, s vele együtt pusztul el. Istenek léteznek ugyan, de a világgal mit sem törődve élnek gondtalan életüket.

- (a) In Pimandro c. 3.
- (b) Apud Laert. de Vit. Phil. l. I. segm. 35.
- (c) In Phaeton, apud Platonem.
- (d) De anim. l. I. c. 2.
- (e) In Phaeton.
- (f) Laert. op. cit. l. V. segm. 32.
- (g) Laert. l. 7. segm. 135.
- (h) Arist. Vit. Pyth. c. 30 n. 174.
- (i) Physic. l. I. c. 2., 3.
- (j) Praep. evang. l. 4. c. 5.
- (k) Contra Colotan. Epicur. p. 1125.
- (l) QQ. Tuscul. l. I. c. 13.
- (m) Vid. Histoire de voyages. Rochefort Histoire Morale des Antilles. Relation des Caraïbes du Sr. de la Borde. Ioan. Dos Santos Hist. de l'Ethiop. orient. P. Tachard Voyage de Siam. Du Halde Description de la Chine. P. Gillet Journal du Voyage dans la Goyane.

(a) Hermész Trisznegisztoz (az egyiptomi Thot isten) a Corpus Hermeticum című ókori gyűjtemény mesés szerzője; a munka ránk maradt része 18 értekezésből áll, legnevezetesebb az első, a Poimandresz: egyes kiadások ezt az egész munka címének tekintették, pl. az 1630-as kölni kiadás.

(b) Thalész (Kr. e. 6. század) görög filozófus, a hét bölcs egyike. Diogenész Laertiosz (Kr. u. 3. század) egy gyűjteményt állított össze régi filozófusok életéről és tanításaiból. A 18. században számos bilingvis kiadása jelent meg (pl. a Longolius-féle, Könighshofen, 1739).

(c) Anaxagoras (Kr. e. 5. század) görög természetfilozófus. Martinovics hivatkozása Plátón Phaidón c. dialógusára nem pontos, hiszen Anaxagoras az istenek létéről nem nyilatkozott. A Phaidónban (46. fejezet, 97 c) Plátón Anaxagoras azon véleményére hivatkozik, hogy az értelem rendezte el a világot, ő mindennek az indítóoka: valószínűleg ezt tekintette Martinovics istenbizonyítéknak. Egyébként az Anaxagoras-fragmentumokból Pauler Ákos (Anaxagoras istenbizonyítéka, Bp., 1926. Értekezések a Filozófiai és Társadalmi Tudományok köréből II. 10) próbálta kiolvasni ugyanazt, amit Martinovics a Plátón-szövegekből.

(d) A hivatkozás téves, Arisztotelész a De anima I. 3-ban (407 b) tesz említést az istenségről.

(e) Vö. Phaidón 55–56. fejezet (106 d–e).

(f) Diogenész Laertiosz itt Arisztotelészről mondja, hogy Plátónhoz hasonlóan Istent testetlennek és mozdulatlanul képzelte el.

(g) Az idézett hely végén arról történik említés, hogy Isten egy, azonos az Értelemmel, Sorssal, Zeusszal, de számos más néven is nevezik.

(h) Arisztotelésznek nem maradt fenn Püthagorasz életéről frott munkája. Diogenész Laertiosz említi ezt a művet (VIII. 34), de azzal kapcsolatban, hogy Püthagorasz övött a bab, az ételhulladékok, a fehér kakas és a hal fogyasztásától. Nagy valószínűséggel megkockáztatható az a feltevés, hogy Martinovics itt Iamblikhosz (Kr. u. 4. század) De vita Pythagorica című művére gondolt, amelynek ugyanilyen számú fejezetében valóban szó esik Püthagorasz istenfelfogásáról.

(i) Zénón (Kr. e. 5. század) Parmenidész tanítványa volt. Martinovics hivatkozása Arisztotelész Physica c. művére téves, az említett fejezetekben nincs utalás Zénónra.

(j) Euszébiosz (265–339) egyházatyja, a palesztinai Caesarea püspöke. Írt történeti, egyháztörténeti munkákat; görögül írt apologetikus munkája a Praeparatio evangelica és folytatása, a Demonstratio evangelica. Megjelentek több bilingvis kiadásban (pl. Párizs, 1628 stb.).

(k) Plutarkhosz (50–120) platonista görög filozófus és biográfus, élete végén a delphoi szentély papja. Állítólag 227 munkát írt, ezeknek mintegy a fele maradt ránk. Fő műve a Párhuzamos életrajzok; Adversus Colotem c. művének azt a kiadását, amelynek oldalszámára Martinovics hivatkozik, nem találtuk: az idézet a munka 47. fejezetéből származik. Kólótesz (Kr. e. 4. század) Epikuros tanítványa volt.

(l) Vö. Tusc. disp. 1, 13, 30: „Nulla gens tam fera, nemo omnium tam sit inmanis, cuius mentem non imbuirit deorum opinio...”

(m) A jegyzetben idézett összefoglaló munka: Histoire Générale des Voyages par Mer et par Terre, qui ont été publiés jusqu'à présent dans les différentes Langues de toutes les Nations, 9 kötetben, Párizs, 1746–1750; Haye, 1747–1749; 30 kötetben Párizs, 1747–1750; 32 kötetben Drezda, 1747–1750.

Rocheftort, César de: Histoire Naturelle et Morale des Isles Antilles en Amérique, Rotterdam, 1658 és 1665; Párizs, 1666; Lyon, 1667.

De la Borde: Relation de l'origine, moeurs, coutumes, religion, guerres et voyages des Caraïbes c. munkája egy angolból fordított kiadványban jelent meg: Recueil de divers voyages, faits en Afrique et en Amérique, qui n'ont point encore été publiés ... avec des Traités curieux touchant la haute Éthiopie, le débordement du Nil, la mer Rouge et le prêtre Jean (par Richard Lignon, De La Borde et le P. Tellez, jésuite, le tout traduit de l'anglais et publié par les soins de Henri Justel), Párizs, 1674. Újabb kiadása uo. 1684.

Santos, João dos (†1622) portugál dominikánus szerzetes. Ethiopia oriental (Évora, 1609) c. művét Gaétan Charpy (†1683) francia theatinus szerzetes adta ki franciául: Histoire de l'Éthiopie orientale, trad. du portugais de Jean de Santo dominicain, Párizs, 1684; uo. 1688.

Tachard, Gui (1650–1712) francia jezsuita misszionárius. Művei: Voyage de Siam des PP. Jésuites avec leurs observations astronomiques et leurs remarques de physique, de géographie, d'hydrographie et d'histoire, Párizs, 1686; Amsterdam, 1688; Second voyage de Siam, Párizs, 1689.

Halde, Jean-Baptiste de (1674–1743) francia jezsuita földrajztudós. Műve: Description géographique, historique, chronologique, politique et physique de l'empire de la Chine et de la Tartarie chinoise, 4 kötetben, Párizs, 1735; Amsterdam, 1736; La Haye, 1736–1737; bővített, 18 kötetes kiadása 1731 és 1735.

P. Gillet Journal du voyage dans la Goyane c. munkáját nem találtuk, lehetséges, hogy valame-lyik gyűjteményes kötetben jelent meg.

§. IV.

Continuatur idem. Conantur quidem Baylius et Marchio d'Argens adducere quasdam nationes omni supremi Numinis notione exutas et ex hoc inferre opinionem de Dei existentia non esse ita vniuersalem, vt nos praetendimus (§. praec.); at postquam his neruoso omni argumentorum adparatu respondissent Philosophi omnino celeberrimi (a), autor operis Le Bon-Sens ad alias sese conuertit vias in neganda Dei existentia, praescindit quippe ab eo, an sit opinio de eadem existentia Dei vniuersalis, et solum nihil concludi posse pro eadem reapse adserenda, etiamsi ponatur esse vniuersalis, ita ratiocinatur (b): „*On croit fermer la bouche à ceux qui nient l'existence d'un Dieu, en leur disant que tous les hommes, dans tous les siècles, dans tous les pays ont reconnu l'empire d'une Divinité, quelconque: qu'il n'est point de peuple sur la terre qui n'ait eu la croyance d'un (être invisible et puissant, dont il a fait l'objet de son culte et de sa vénération: enfin qu'il n'est pas de nation, si sauvage qu'on la suppose, qui ne soit persuadée de l'existence de quelque intelligence supérieure à la nature humaine. Mais la croyance de tous les hommes peut-elle changer une erreur en vérité?*” Deinde paulo post subdit: „*Il fut un temps où tous les hommes ont cru que le soleil tournoit au-tour de la terre, tandis que celle-ci demeurait immobile au centre de tout le système du monde, il n'y a gueres plus de deux siècles que cette erreur est détruite. Il fut un temps où personne ne vouloit croire l'existence des Antipodes, et où l'on persécutoit ceux qui avoient la témérité de la soutenir; aujourd'hui nul homme instruit n'ose plus en douter*”. Verum frustra autor citati operis his paritatibus vitur, quod enim opinio de existentia Dei sit vniuersalis, id non aliunde, quam ex ipsa naturae rationalis propensione fluit; quod autem communis fuerit Philosophorum opinio de motu circa tellurem Solis, id non ex communi naturae sensu, sed ex defectu verorum philosophandi principiorum, quo antiqui vsque ad tempora Copernici et Newtoni laborabant, proueniebat; similis quoque defectus, puta non exulta tantum siue Astronomia, siue ars nauigandi (c) erant in caussa, quod nemo credere nec adserere voluerit Antipodas existere.

IV.

Folytatás. Bayle és d'Argens márkí megpróbál felsorolni néhány olyan népet, amelyek egyáltalán nem ismerik a legfelsőbb lény fogalmát, és ebből próbálnak arra következtetni, hogy az Isten létét valló nézet nem olyan általános, mint azt mi állítjuk (előző fej.), de miután nekik megfeleltek a leghíresebb filozófusok (a) az érvek teljes és hatékony fegyverzetével, a *Le Bon Sens* szerzője, Isten létének a tagadásában más eszközökhöz folyamodik, amennyiben elválasztja azt attól, hogy általános-e az Isten létét valló nézet, és a következőképpen érvel amellett, hogy még ha feltételeznénk is e nézet egyetemességét, abból még egyáltalán nem lehet következtetni annak bizonyossággént való elfogadására (b): „*Úgy hiszik, elhallgattathatják azokat, akik tagadják Isten létezését, ha azt mondják nekik, hogy mindenkor mindennütt mindenki elismerte valamilyen istenség uralmát; nincsen olyan nép a földön, amely ne hitt volna egy láthatatlan és hatalmas lényben, akit vallásos tisztelete tárgyává tett, s végül nincsen egyetlen olyan nép sem, tartsák bármennyire vadnak is, amely ne lenne meggyőződve egy olyan értelem létezéséről, amely magasabbrendű az emberi természetnél, de vajon az, hogy mindenki hisz benne, igazsággá változtathat-e egy tévedést?*” Nem sokkal alább hozzáfűzi: „*Volt olyan időszak, amikor mindenki azt hitte, hogy a Nap kering a Föld körül, miközben ez utóbbi mozdulatlan marad a világmindenség középpontjában; alig több mint kétszáz éve annak, hogy e tévedést szétzúzták. Volt olyan idő, amikor senki sem akarta elhinni, hogy a Föld túlsó oldalán is élnek emberek, és üldözték azokat, akik voltak olyan vakmerőek, hogy ezt állítsák; ma viszont egyetlen művelt ember sem veszi magának a bátorságot, hogy kételkedjék benne.*” Ámde az idézett mű szerzője hiába használja ezeket az analógiákat, mert az, hogy az Isten létéről alkotott vélemény egyetemes, az nem másból fakad, mint abból, hogy szívesen feltételezünk egy észszerűen elrendezett természetet; az a tény pedig, hogy a filozófusok azonos véleménye szerint a Nap forgott a Föld körül, az nem a természetről alkotott közfelfogásból eredt, hanem a gondolkodás helyes alapelveinek ama fogyatékoságából, amelyben az ókoriak egészen Kopernikusz és Newton idejéig szenvedtek; és hasonló fogyatékoság, tudniillik a csillagászat és a hajózás (c) tudományának a kezdetlegessége okozta, hogy senki nem akarta elhinni vagy elfogadni, hogy a Föld túlsó felén is élnek emberek.

Et vero res certissima est in huiusmodi detectionibus nullum haberi locum pro sensu communi naturae, sed industria et studium ac solida scientiarum mathematicarum principia in his sunt consulenda, quae et figuram telluris (d) et plura alia vtilia determinabant non sine maximo artis nauticae commodo, societatis humanae commercio ac totius rei literariae incremento.

(a) Cf. Grotius *De ver. Rel. chr. L. I. et Cl. Storchenau Lib. IV. Theol. Nat. c. 4. De Exist. Dei Moral. Demonstr. p. 26. edit. Vindob.*

(b) *S. 119. p. 145 et 146.*

(c) *Rem Nauticam egregio successu prosecutus est immortalis Americae inuentor Christoph. Columbus anno 1492.*

(d) *Vid. de la Condamine Mesure des trois premiers degrés du Meridien, Paris, 1751. Bouguer La Figure de la Terre, Paris, 1749. Boscouich et le Maire De Expedition. Litter. per Pontificiam ditionem, Romae, 1755. Don George Iuan et Don Ulloa Voyage de l'Amerique, Tom. II. observations Astronomiques, Amsterdam. Maupertius Figure de la Terre déterminée par les observations faites par ordre du Roy au Cercle Polaire, Paris, 1738. Liesganig Dimens. Grad. Merid. Vienn. Ibid. 1770.*

Teljességgel bizonyos, hogy az efféle felfedezésekben nincs helye a természetről vallott közfelfogásnak, tudományos kérdésekben kizárólag a szorgalomra, a kutatásra és a matematikai tudományok szilárd alapelveire kell támaszkodni; ezek állapították meg a Föld alakját (d) és számos egyéb hasznos felismerést a hajózástudomány igen nagy hasznára, a társadalmi kapcsolatok és az egész tudomány javára.

(a) A jegyzetben hivatkozott munkák: Hugo de Groot (Grotius) (1583–1645): *De veritate religionis Christianae*, Leiden 1627 és utána számtalan kiadásban.

Storchenau, Sigismund von (1731–1798) jezsuita, a bécsi egyetemen a filozófia tanára. *Tractatus de religione et theologia naturali desumptus c. munkája* Martinovics e műve után 1786-ban jelent meg, így hát *Institutionum metaphysicarum IV partes* (Bécs, 1771 és 1776) c. kiadványára gondolhatunk. Ezt támasztja alá, hogy a VIII., XIV., XVI., XLII. és XLIV. fejezetben is e művére hivatkozik.

(b) Lásd az Előszó (a) jegyzetét!

(c) Martinovics jegyzetének fordítása: A hajózás tudományát igen eredményesen művelte Amerika halhatatlan felfedezője (1492), Kolumbusz Kristóf.

(d) La Condamine, Charles-Marie de (1701–1774) francia utazó és matematikus, a Francia Akadémia tagja. Idézett műve: *Mesure des trois premiers Degrés du Meridien dans l'hémisphère austral*, Paris, 1751. Bouguer, Pierre (1698–1658) francia matematikus és fizikus. Hivatkozott munkája: *Figure de la Terre, déterminée par les observations de la Condamine et Bouguer*, Paris 1749.

Boscovich, Ruggero Giuseppe (1711–1787) olasz jezsuita matematikus és természettudós, az Angol Királyi Társaság tagja. Az említett mű: *De litteraria expeditione per Pontificiam ditionem ad dimetriendos duos meridianii gradus a PP. Maire et Boschovich*, Roma 1755. Társ-szerzője

Maire, Christophe (†1760) angol matematikus, jezsuita.

Voyage historique de l'Amérique méridionale fait par Ordre du Roi d'Espagne, par Don George Juan et par Anton d'Ulloa I–II, Amsterdam 1752.

Maupertuis, Pierre-Louis-Moreau de (1698–1759) francia filozófus és földmérő. A hivatkozott munka: *Figure de la Terre, déterminée par les observations de Messrs. de Maupertuis, Clairaut, Camus, le Monnier et de l'Abbé Outhier, faits par ordre du Roi*. Amsterdam és Párizs 1738 és 1752. A társszerzőkkel kapcsolatban:

Clairaut, Alexis Claude (1713–1765) francia matematikus. Fő műve az *Éléments de géométrie*, 1741;

Camus, Charles-Étienne-Louis (1699–1768) francia matematikus és csillagász;

Le Monnier, Pierre Charles (1715–1799) francia csillagász;

Outhier, Réginald (1694–1774) francia pap, csillagász.

Liesganig, Joseph (1719–1799) osztrák matematikus és csillagász, jezsuita. A grazi egyetemen matematikát oktatott. Tanított Linzben és Kassán is. Munkája: *Dimensio graduum meridiani Viennensis et Hungarici*, Bécs, 1770.

§. V.

Deus est infinite absolute bonus. Bonitas diuina est stabilis voluntas perfectiones essentiae Dei proprias retinendi; at huiusmodi voluntas in Deo esse debet, nam alias posset Deus nolle suas perfectiones, et quidem vel illas rationabiliter nollet, vel non; si primum: in Deo essent perfectiones malae, vtpote quas rationabiliter Deus posset auersari et cupere, vt in eo non sint; sed ex se repugnant perfectiones malae, vt consideranti patet; itaque illas nequit rationabiliter nolle seu auersari. Si secundum: iam aliquid Deus cuperet aduersum rectae rationi, consilio et sapientiae suae, esset proinde insipiens et non Deus: itaque inest Deo voluntas stabilis perfectiones essentiae suae proprias retinendi. Haec porro voluntas 1mo esse debet infinite efficax, alias per aliquam passionem finitam posset impediri, suspendi aut etiam in oppositum detorqueri, quod sine iactura diuinae perfectionis admitti nequit; 2do est conceptibilis in Deo sine adminiculo alterius alicuius entis, seu bonitas diuina infinite efficax et propensa suis perfectionibus non est relatiua: itaque Deus est infinite absolute bonus.

V.

Isten abszolúte végtelenül jó. Isten jósága abban a szilárd elhatározásban rejlik, hogy lényének sajátos tökéletességét megtartsa; egy ilyen törekvésnek meg kell lennie Istenben, mert különben lehetséges volna, hogy Isten nem kívánja a maga tökéletességét: vagy ésszerűen nem akarja őket, vagy ésszerűtlenül; az első esetben Istenben volnának olyan rossz tökéletességek, amelyeket Isten ésszerűen helytelenítene, és azt akarná, hogy ezek ne legyenek meg benne; ámde ha utánagondolunk, nyilvánvaló lesz, hogy a rossz tökéletesség önellentmond s, tehát ezeket ésszerűen Isten nem tudja sem nem akarni, sem helyteleníteni. A második esetben, ha Isten valami ésszerűtlent, megfontoltságával és bölcsességével ellentétet akarna, akkor nem volna bölcs, és nem volna Isten: következésképpen Istennek szilárd szándéka, hogy lényének sajátos tökéletességeit megtartsa. Ezen szándéknak először is határtalanul hatékonyan kell lennie, mert különben valamilyen véges behatás gátolhatná, megszüntethetné, sőt ellenkezőre fordíthatná, ami elfogadhatatlan az isteni tökéletesség sérelme nélkül; másodsorban egy másik lény segítsége nélkül születik meg Istenben ez az akarat, vagyis a végtelenül hatékony isteni jóság és a Maga tökéletességéhez való ragaszkodása nem relatív: tehát Isten abszolúte végtelenül jó.

§. VI.

Deus est infinite relatiue bonus. Bonitas diuina relatiua est stabilis voluntas perfectiones proportionatas entibus possibilibus conferendi; sed hac voluntate Deus gaudet, enimvero cum Deus velle debeat suas perfectiones (§. praec.), debet velle etiam suam magnificentiam seu gloriam externam tamquam praecipuam e suis perfectionibus, haec porro non elucet, nisi efficaciter velit conferre entibus possibilibus perfectiones proportionatas. Sane Rex, qui subditis in sua Ciuitate nulla praestat bona, aut qui amouere nititur, et reapse amouet e. g. commercia veluti vitae humanae sustentacula, qui omnem vtilia faciendi libertatem subditis adimit, qui exactiones excessiuas studio inpediendi diuitias eorundem postulat et praetendit, vtique non manifestat dictus iste Rex magnificentiam seu gloriam suam, nempe bonus et Ciuitati proficiuus dici non potest; ita magnificentia Dei esset nulla, nisi creaturis voluntate efficaci conferendi perfectiones proportionatas polleret. Imo vel ex hoc patet, quantus nexus sit diuinae bonitatis absolutae cum relatiua, puta negata hac tollitur et illa a Deo, sed Deus praeditus est bonitate absoluta (cit.): itaque et relatiua; porro haec perfectio sine iactura essentiae diuinae et vera notione Dei, quae resultat ex idea entis necessarii minor reliquis dici nequit, seu perfectio haec sicut reliquae Dei perfectiones infinita esse debet: quare Deus est infinite relatiue bonus.

VI.

Isten relatíve végtelenül jó. Isten relatív jósága abban a szilárd elhatározásban rejlik, hogy az esetleges lényekre velük arányos tökéletességeket ruházzon; ezen elhatározásban Isten örömét leli, ugyanis amikor Isten szükség-szerűen akarja a maga tökéletességeit (ld. előző fej.), akarnia kell a Maga fenségét, kifelé megnyilvánuló dicsőségét is, amely mintegy legelső a tökéletességei között; e dicsőség viszont csak akkor válik láthatóvá, ha az esetleges lényekre velük arányos tökéletességeket akar sikeresen ráruházni. Nyilván az az uralkodó, aki országában alattvalóinak semmi jót nem nyújt, aki arra törekszik, hogy megszüntesse és meg is szünteti pl. a kereskedelmet, az emberi élet fenntartóját, aki alattvalóitól elveszi a hasznos cselekvés minden szabadságát, mértéktelen adókat követel és vet ki, hogy meggátolja gazdagodásukat, semmiképp sem mutatja ki nagyságát és dicsőségét, tehát az ilyen uralkodó aligha nevezhető jó és az államra hasznos uralkodónak; így Isten fensége sem érne semmit, ha nem volna meg benne bőségesen a hatékony akarat arra, hogy teremtményeire arányos tökéletességeket ruházzon. Ebből is világos, mennyire elválaszthatatlan Isten abszolút jósága relatív jóságától, hiszen ha ez utóbbit elvitatjuk Istentől, megvonjuk Tőle az abszolút jóságot is; ámde Isten abszolút jósággal rendelkezik (ld. fentebb), tehát rendelkezik relatív jósággal is; továbbá: a szükségszerű létező fogalmából következően Isten tökéletes jósága nem lehet kisebb egyéb tökéletességeinél az Ő lényének és valódi fogalmának sérelme nélkül; Istennek ezen tökéletessége tehát szükségképpen ugyanolyan végtelen, mint más tökéletességei: Isten tehát relatíve is végtelenül jó.

S. VII.

Vera notio bonitatis diuinæ relatiuæ in quo consistat, exponitur. Magnificētia Dei perfecte commensuratur bonitati diuinæ relatiuæ, id est tantum est Deus bonus entibus possibilibus, quantum necesse habet vi suæ infinitæ perfectionis velle suam magnificētiā; at hæc necessitas volendi propriam magnificētiā vtique non pendet a determinato numero entium perficiendorum, alias non foret infinita, quippe in hypothesi, quod magnificētia Dei pendeat a determinato numero entium perficiendorum, dici deberet: manifestata est magnificētia Dei, seu ostensa est perfecta propensio Dei erga suam magnificētiā, quia Deus contulit entibus possibilibus e. g. numero mille perfectiones illis proportionatas in productione eorundem, id est ex numero finito entium perfectionibus ornatorum resultaret magnificētia infinita Dei, quod est absurdum; imo etiam ratio numquam reddi posset in hac hypothesi, cur ex numero mille, et non bis mille etc. dictorum entium magnificētia Dei adpareat. Porro eadem illa necessitas volendi propriam magnificētiā in Deo non etiam pendet a numero infinito entium perficiendorum, alias non esset infinita magnificētia, nisi existeret infinita entium collectio perfectionibus a Deo ornata, quod aequè absurdum est; nam dum vellet Deus manifestare suam magnificētiā, vellet in hoc casu producere collectionem infinitam seu sibi infinitate æqualem, quæ repugnat, id est vellet id, quod facere non posset, esset proinde insipiens et consilii expers, non foret in illo voluntatis et potentiae consensio, et cum variorum in vno consensus sit perfectio (a), perfectione Deus quoque careret: quare Deus perfecte magnificētiā suam vult, si generatim non spectato numero siue finito, siue infinito perfectiones proportionatas entibus efficaciter conferre velit, nempe Deus gaudet bonitate infinita relatiua sine vlla defectus suspitione siue vni, siue pluribus, siue omnibus possibilibus entibus perfectiones proportionatas reapse conferat. Hanc bonitatem Deus sapienter administrat, quoties naturam, proprietates et actiones entium ita ordinat, vt proportionata sint fini creationis præfixo, qui finis si et bonus sit et simul talis, qui ex oppositarum rerum productione resultat, verum erit, quod Deus suam bonitatem relatiuam non solum tunc, cum rigorose agit, sapienter administret, sed etiam cum Katabasi Graece: hoc est condescensione vtitur, seu Deus est bonus creaturis, et quando iustus est, et quando misericors.

VII.

Isten relatív jósága helyes fogalmának kifejtése. Isten fensége tökéletesen arányos Isten relatív jóságával, vagyis Isten annyira jó teremtményeihez, amennyire szükségesnek tartja végtelen tökéletessége folytán fenségét akarni; ámde tulajdon fenségének ezen szükségszerű akarása semmiképp sem függ a tökéletesítendő lények meghatározott számától, mert különben nem volna végtelen, hiszen ha feltételezzük, hogy Isten fensége a tökéletesítendő teremtmények egy meghatározott számától függ, akkor azt kellene mondanunk, hogy megnyilvánult és megmutatkozott Isten fensége és tökéletes hajlandósága tulajdon nagysága iránt, mivel teremtményeire pl. pontosan ezernyi, hozzájuk arányosan mért tökéletes tulajdonságot ruházott teremtésükkor, azaz a tökéletességekkel felruházott teremtmények véges számából következne Isten végtelen fensége, ami lehetetlenség; sőt, eme feltételezés esetén sohasem lehetne megmagyarázni, hogy az említett teremtményeknek miért ezres és miért nem kétezres stb. mennyiségéből tűnik ki Isten fensége: továbbá tulajdon fenségének ugyanezen szükségszerű akarása nem függ a tökéletesítendő lények végtelen számától sem, hiszen ez esetben Isten végtelen fensége csak akkor létezhetne, ha létezne az Istentől tökéletességgel felékesített létezők végtelen halmaza, ami ugyanúgy lehetetlen; mert ha Isten tulajdon fenségét ki akarná nyilvánítani, ez esetben egy végtelen halmazt, azaz végtelenség szempontjából önmagával egyenlő halmazt akarna teremteni, ami önellentmond s, hiszen olyasmit akarna, amire nem képes, tehát nem volna bölcs és előrelátó, nem volna meg Benne az akarat és képesség összhangja, s mivel a tökéletesség a különböző tulajdonságok összhangját jelenti egyazon lényen belül (a), Isten nem volna tökéletes; ezért Isten tökéletesen kívánja tulajdon fenségét, amikor tekintet nélkül végtelen vagy véges számokra arányos tökéletességet akar a teremtményekre hatásosan ráruházni, mivel Isten végtelen relatív jósága folytán örül annak, hogy kétségkívül hiánytalanul és valóban ráruházza az arányos tökéletességet mind az egyes, mind a több, mind az összes teremtményre. Ezt a jóságot Isten bölcsen gyakorolja, valahányszor a teremtmények természetét, tulajdonságait és tevékenységeit úgy rendezi el, hogy arányosak legyenek a teremtés eleve kitűzött céljával; ha ez a cél jó is, és ugyanakkor olyan is, amely ellentétes dolgok teremtéséből következik, akkor az is igaz, hogy Isten a maga relatív jóságát nemcsak akkor gyakorolja bölcsen, amikor szigorúan jár el, hanem akkor is, amikor görög szóval katabasizist gyakorol, azaz leereszkedik; vagyis Isten jó a teremtményeihez akkor is, amikor igazságos, és akkor is, amikor irgalmas.

Iam finem talem, qui et bonus sit, et ex oppositarum rerum creatione resultet, existere euidenti ostendam argumento: itaque Deus relative bonus est, quia iustus et quia misericors, quae duo quidem inuicem opponuntur, sed in ordine ad finem creatis entibus praefixum optime cohaerent. Ex his et notio diuinae bonitatis relatiuae genuina adparet, et ratiocinatio Autoris Le Bon-Sens (b) conuelligitur, ubi haec inter alia habet: „... rien n'est plus evident et plus démontré, qu'un (etre ne peut rassembler des qualités aussi disparates, aussi contradictoires, aussi inconciliables, que celles que tout les religions de la terre assignent à la Divinité" etc.

(a) Cf. Syst. Vniuers. Phil. a me editi part. II. §. III. edit. Essek, 1781.

(b) §. 109. p. 132.

Nyilvánvaló érveléssel fogom bemutatni, hogy létezik olyan cél, amely jó is, és ugyanakkor ellentétes dolgok teremtéséből következik: tehát Isten relatíve jó, amennyiben igazságos, és amennyiben irgalmas; e két dolog ugyan ellentétes egymással, de a teremtmények elé kitűzött cél szempontjából nagyon is összefüggnek. A fentiek alapján egyrészt nyilvánvaló a relatív isteni jóság fogalma, másrészt összeomlik a Le Bon Sens (b) szerzőjének érvelése, mellyel többek közt ezt mondja: „... Mindennél nyilvánvalóbb és bizonyítottabb, hogy egyazon lény nem rendelkezhet egymástól annyira eltérő, ellentmondó, összeférhetetlen tulajdonságokkal, mint amilyeneket a Föld minden vallása az Istenségnek tulajdonít” stb.

(a) Martinovics 1781-ben Eszéken kiadott *Systema Vniuersae Philosophiae Desvmtvm ex Praelectionibus iuxta normam Regiae ac Celeberrimae Vniuersitatis Bvdensis Factis* című, 3 részből álló munkája szintén a József Attila Tudományegyetem Központi Könyvtárának gondozásában fog megjelenni bilingvis kiadásban.

(b) Lásd az Előszó (a) jegyzetét!

§. VIII.

Sunt erantque res plurimae Deo inferiores possibles. Agendum hic esset de possibilitate tum interna, quam externa, sed equidem notior est illa hodiernis Philosophis, quam ut de illa nescio quas statuam positiones (a), admittendam nempe esse possibilitatem rerum internam nemo amplius dubitat, nisi in errorem Ioan. Clerici (b) adserentis omne id esse impossibile, quod intelligere non possumus, quis abire velit. Iam supposita possibilitate rerum interna, qua sublata ipsa tolleretur Dei omnipotentia (c): sunt erantque res plurimae intrinsece possibles; sed hae omnes sunt Deo inferiores, nam si ponantur aequales, verum erit dicere: praeter Deum (§. I., II., III. et IV.) possibilia sunt plura entia necessaria, sed entia necessaria possibilia hoc ipso, quod possibilia sint, existunt, igitur existerent plures Dii, quod primis Ontologiae et Theologiae naturalis principiis aduersatur. Si vero ponantur res possibles Deo maiores, hoc ipso Deus non erit ens necessarium adeoque aeternum, infinitum etc., aut si sit ens necessarium, et possibles sint res Deo maiores, rursus his aliae maiores erunt possibles et ita in infinitum, quod systema absurdius foret Aeonum fabula in ecclesiasticis Historiis nota (d); itaque sunt erantque res plurimae Deo inferiores possibles.

(a) Cf. Storchenau Inst. Meth. L. I. Sect. II.

(b) Praef. ad Ontol. §. 8.

(c) Idem ibid. vid. §. XXXV., XXXVI.

(d) Cf. Nat. Alex. Hist. Eccl. Tom. III. in fol. Sec. II. Diss. XV. Art. I. edit. Venet. 1771. p. 454. et Art. VI. p. 275.

VIII.

A múltban és ma is lehetséges számos, Istennél alacsonyabb rendű teremtmény. Itt szólnom kellene a belső és külső lehetőségről, ámde szerintem a modern filozófusok a belső lehetőséget sokkal jobban ismerik annál, semhogy bármiféle tételeket állítsak róla fel (a), hiszen ma már senki sem vonja kétségbe, hogy el kell fogadni a dolgok belső lehetségesességét, hacsak valaki nem akar Jean le Clerc (b) tévedésébe esni, aki azt állítja, hogy minden lehetetlen, amit képtelenek vagyunk megérteni. Tegyük fel tehát, hogy a dolgok belső lehetetlensége létezik, mert ha ezt elvetjük, elvetjük Isten mindenhatóságát is (c): van és volt igen sok belsőleg lehetséges dolog, de mindezek alacsonyabb rendűek Istennél, mert ha egyenlőnek tartanánk őket Vele, igaz lenne az az állítás, hogy Istenen kívül (ld. I–IV. fej.) lehetséges több nem teremtetett lény is; ámde az ilyen lehetséges szükségszerű lények azáltal, hogy lehetségesek, léteznek, tehát több Isten létezne, ami ellentétben áll az ontológia és a természeti teológia alapelveivel. Ha pedig feltételeznénk Istennél magasabb rendű lények lehetőségét, akkor Isten nem volna nem teremtetett lény, nem volna örökkévaló, végtelen stb., illetve ha Isten szükségszerű lény volna, ugyanakkor lehetségesek Istennél magasabb rendű lények is, akkor lehetségesek ezeknél is magasabb rendűek és így tovább a végtelenségig; egy ilyen rendszer abszurdabb volna az egyháztörténelemből ismert aionok meséjénél (d); tehát volt és van igen sok, Istennél alacsonyabb rendű lehetséges teremtmény.

(a) Storchenau munkájára ld. a IV. fejezet (a) jegyzetét!

(b) Bevezetés az Ontológiához §. 8. – Le Clerc, Jean (Johannes Clericus) 1657–1736, svájci teológus, a filozófia tanára az amszterdami egyetemen; a kálvinista egyházból kivált arminianus irányzat híve. Filozófiai művei 4 kötetben láttak napvilágot (Amszterdam, 1700).

(c) I. m. XXXV–XXXVI. fej.

(d) Alexandre, Noël (1639–1724) francia teológus, dominikánus szerzetes, igen termékeny író, még megvakulása után is számos munkát írt. A *Historia ecclesiastica veteris et novi Testamenti* c. hatalmas műve az 1686. évi párizsi kiadás után sokszor napvilágot látott.

§. IX.

Creatio harum rerum erat possibilis. Si existit omnipotentia possibilem, creatio rerum interne possibilem est omnino possibilis, nam creatio exigit potentiam infinitam seu omnipotentiam rerum possibilem, ut in Metaphysica demonstratur; at omnipotentia existit, si Deus existit, hic vero existit (§. I., II., III. et IV.); hinc creatio harum rerum (§. praec.) erat possibilis. Frustra igitur plures sese torquent in neganda possibilitate creationis putantes ex nihilo produci posse nihil, nec veram sibi potentiae infinitae ideam cudere sciunt, quae capax est totum id, quod natura sua non repugnat, e nihilo, quod nihil resistit in sui productione, ad statum actualem transferre.

IX.

Ilyen lények teremtése lehetséges volt. Ha létezik mindenhatóság, akkor teljességgel lehetséges a belsőleg lehetséges dolgok megteremtése is, mivel a teremtés határtalan hatalmat kíván, azaz teljes hatalmat kíván a lehetséges dolgok felett, amint ezt a metafizika bizonyítja; de ha Isten létezik, akkor létezik mindenhatóság is, márpedig Isten létezik (ld. I–IV. fej.), vagyis lehetséges volt ilyen teremtmények létrehozása (ld. előző fej.). Tehát sokan hiába kínlódnak, amikor tagadják a teremtés lehetőségét azt gondolván, hogy a semmiből csak semmi lehet, és képtelenek valós fogalmat alkotni maguknak a végtelen hatalomról, amely képes a semmiből létrehozni mindent, ami nem ellenkezik tulajdon természetével, mivel teremtő tevékenységében semmi sem gátolja.

Res omnes creatae taliter creari debuerunt, si creandae erant, qualiter fuerunt possibiles. Si Deus creaturus res possibiles aliter, ac fuere possibiles, creasset, mutare profecto debuisset illum vnicum et simplicissimum modum, sub quo solo habuerunt omnes res possibiles pro sua varietate notarum rem intrinsecus constituentium concordiam; at si Deus vnico modo possibilem dictam concordiam mutasset, abisset haec in discordiam seu pugnantiam: Deus itaque res mere pugnantes seu impossibiles ad existendum produxisset, quod est absurdum. Profecto tametsi res numero infinitae possibiles sint et fuerint, ita quod Deus potuerit semper ac possit iuxta hanc rerum possibilium varietatem minus perfectam et minus nobilem prae magis perfecta et nobiliori eligere electamque e statu possibilitatis ad actuaalem perducere, seu etiam vnam potest pro sua liberrima voluntate alteri substituere, quoties illam fini creationis magis idoneam fore iudicauerit, tamen multis modis essentialiter distinctis vnam eandemque numero rem creare non potest, nisi vel addendo eidem aliam proprietatem essentialem, quae rei in statu possibilitatis non inerat, vel demendo vnam a reliquis eiusmodi proprietatibus; atqui nullo ex his modo eandem rem Deus creare potest, quia proprietas siue addenda siue demenda essentialis vel erat possibilis, vt rei creandae copuletur, aut ab hac subtrahatur, vel erat impossibilis; si primum: tum hoc ipso Deus talem proprietatem essentialem non de nouo addidit rei creandae, cui illa vtpote cum reliqua rei huius proprietatum collectione possibilis et concors ab omni aeternitate et ante omnem voluntatis diuinae sanctionem iam inerat, si vero proprietas illa erat a reliquis separabilis, iam non erat essentialis, hinc sublata etiam per Deum vel addita mutationem essentialem rei non caussauit, proinde hic modus non est essentialiter distinctus ab eo, quo extra casum addendae vel demendae alicuius proprietatis essentialis rem ipsam Deus crearet; si secundum: sic Deus produxit rem cum proprietate aliqua natura sua impossibili, quod est absurdum.

Minden teremtményt, amennyiben megteremtésére szükség volt, lehetséges alakjában kellett megteremteni. Ha Isten a teremtmények megalkotásakor nem lehetséges alakjukban teremtette volna meg őket, nyilván meg kellett volna változtatnia azt az egyetlen és legegyszerűbb alakot, amelyben és csakis amelyben az összes lehetséges teremtmények – a lényegüket képező jegyeik változatossága ellenére is – harmonikus egészet alkotnak; ámde ha Isten az említett, egyedül lehetséges összhangot megváltoztatta volna, ez az összhang hiányához, ellentmondáshoz vezetett volna, azaz Isten csupán olyan teremtményeket hozott volna létre, amelyek ellentmondásosak, lehetetlenek, ami abszurdum. Noha létezik és létezett végtelen számú lehetőség oly módon, hogy Isten mindenkor képes volt és képes a lehetőségek változatosságából a tökéletlenebbet és alacsonyabb rendűt választani a tökéletesebb és magasabb rendű helyett, és választását a lehetőség állapotából a valóságos lét állapotába hozhatta, illetve az egyik lehetőséget szabad akaratából helyettesítheti a másikkal, valahányszor azt alkalmasabbnak véli a teremtés céljára, mégsem teremthet olyan dolgot, amely a sokféle, lényegileg különböző tulajdonságokból egyazon mennyiségű tulajdonsággal rendelkezik, hacsak nem tesz hozzá olyan más lényegi tulajdonságot, amely a lehetőség állapotában még hiányzott belőle, illetve ha a többi ilyen tulajdonságából nem vesz el egyet; Isten egyik módszerrel sem hozhatja létre ugyanazt a teremtményt, mivel a hozzáadandó, illetve elveendő lényegi tulajdonság vagy alkalmas volt arra, hogy a leendő teremtményre ráruházzák, illetve tőle megvonják, vagy nem volt alkalmas; az első esetben magától értetődően ezt a lényegi tulajdonságot Isten nem újonnan adta hozzá a leendő teremtményhez, hiszen ez már benne volt mint tulajdonságai összességével öröktől fogva összhangban lévő, lehetséges tulajdonság, még mielőtt azt Isten elhatározta volna; ha pedig eme sajátosság a többi tulajdonságtól elválasztható volt, akkor nem volt lényegi sajátosság, és Isten akár elvette, akár hozzáadta, nem okozott lényegi változást benne, tehát ez az eljárás nem különbözik lényegileg attól, amikor Isten oly módon teremt, hogy teremtményéhez nem ad hozzá, s nem vesz el tőle semmilyen lényegi tulajdonságot; a második esetben Isten egy természetével összeegyeztethetetlen tulajdonságú teremtményt alkot, ami lehetetlen.

Denique tametsi posset Deus vnam proprietatem essentialem addere rei creandae vel ab hac tollere per suam absolutam omnipotentiam, tamen rem illam non tam mutaret, quam potius penitus distinctam produceret, sic si ab homine possibili Deus tollat rationalitatem, non mutat aliquatenus hominem, sed plane nouum aliquod animal producit: quare res omnes creatae taliter creari debuerunt, si creandae erant, qualiter fuerunt possibiles.

§. XI.

Res creatae aliquo ordine sibi compossibili, si creandae erant, creari debuerunt. Res creatae si e possibilitate ad statum actuale transferantur, spectari sane possunt veluti termini quantitatum finitarum, cum natura sua finitae sint, sed termini quantitatum finitarum non nisi compossibilibus modis et ordinibus combinari queunt, vt e theoria combinationum in Mathesi euidenter patet (a): igitur res creatae aliquo ordine sibi compossibili, si creandae erant, creari debuerunt. Multum sane quis Deo attribueret, qui existimaret praeter compossibiles rebus creandis ordines aliquo alio eas ordinari posse; quis enim dicet facere posse Deum, vt eodem tempore sit aestas et hiems in eodem loco, lux et tenebrae et alia huiusmodi plura; hae quippe et similes combinationes, quia natura sua repugnant, nec Deus eas salua sua omnipotentia facere potest.

(a) Cf. Wolfius Elem. Math. Vniuers. Tom. I. Item Scherffër Inst. Analyt. P. I. et Cl. de Metzburg Inst. Math. Tom. I. c. X.

Tehát noha Isten képes volna a teremtményre egy lényegi tulajdonságot ráruházni vagy attól elvenni végtelen mindenhatósága révén, ámde ez esetben azt aligha változtatta volna meg, hanem inkább teljességgel másnak teremtette volna; így ha az emberi teremtménytől Isten netán megvonja a gondolkodási képességet, akkor nem az embert változtatja meg, hanem egy teljességgel új élőlényt teremt; így hát minden teremtményt, amennyiben megteremtésére szükség volt, lehetséges formájában kellett megteremteni.

XI.

A teremtményeket, amennyiben teremtésükre szükség volt, olyan rendben kellett megteremteni, amely számukra lehetséges. Ha a teremtmények a lehetőségből valóságos állapotba kerülnek, olybá tekinthetők, mint véges mennyiségek tagjai, hiszen természetüknél fogva végesek; ámde a véges mennyiségek tagjai csak számukra lehetséges módon és rendben kombinálhatók, mint ez világosan kitűnik a matematikában a kombinatorika elméletéből (a): tehát ha a teremtmények létrehozására szükség volt, számukra lehetséges rendben kellett őket megteremteni. Minden bizonnyal túl sokat tulajdonítana Istennek az, aki úgy véli, hogy e teremtmények számára lehetséges renden túlmenően azok másképp is elrendezhetők; ki állítaná, hogy Isten megteheti, hogy egy időben és egy helyen legyen nyár és tél, nappal és éjszaka stb.; ilyen kombinációkat mindenhatóságának sérelme nélkül még Isten sem hozhat létre, mivel ezek természetüknél fogva ellentmondásosak.

(a) Wolff, Christian (1679–1754) német filozófus, matematikus, a marburgi, majd a hallei egyetem tanára, Leibniz barátja. Idézett műve az *Institutiones mathematicae seu elementa matheseos universalis* I–IV, Halle, 1713–1737 és Genf, 1733–1739.

Scherffer, Karl (1716–1783) jezsuita matematikus. Hivatkozott műve: *Institutionum analyticarum pars I. sive Analysis quantitatum finitarum. Pars II. de calculo infinitesimali libri secundum de calculo integrali*, Bécs, 1772.

Merzburg, Cl. G. I. von (†1798): *Institutiones mathematicae*, 7 kötet. Bécs, 1770–1780.

§. XII.

Res creatae ex finitis ordinibus, quibuscum disponi poterant, illo ordine dispositae sunt, qui constanti quadam lege fluit veluti series quaedam mathematica. Supposito, quod Deus hunc mundum creauerit, id quod inferius ostendam, ita ratiocinari licet: quae summo consilio et sapientia fiunt, certa et stabili lege fieri debent, sicut quae casu fortuito coalescunt, sine fixa lege consistere possunt; at res creatae natura sua contingentes, cum summo Dei consilio et sapientia praefixo iis fine creatae sunt, quod si negare quis velit, dicat oportet: vel Deus ideo res creatas sine consilio summo et sapientia creauit, quia aliter non potuit creare, vel quia noluit; si primum, ergo inops erat Deus, quod est absurdum; si secundum, Deus patentissimam nobis viam suppeditauit opinandi mundum fortuito quodam atomorum concursu coaluisse, qua opinione vniuerso generi humano insculpta non solum suas perfectiones penitus occultasset, sed et suam existentiam et huius existendi necessitatem propriae duntaxat notitiae, quam aliunde in omni aeternitate habuit, conseruasset; quae non summe sapientis et prouidi Dei, sed alicuius alterius superflua, inania et inepta molientis est agendi ratio: itaque stabili lege res creatae dispositae sunt, e quibus alias oriri, alias crescere, alias deficere et tandem interire quoad pristinam suam compagem videmus, mutato praeterito elementorum nexu, denuo sub alia specie res plurimas prodire obseruamus, denique conspiciamus nonnulla mundi entia durare et regulari motu sibi succedere: talia sunt tellus nostra, reliqui planetae et cometae; sane motui telluris tribuimus quatuor anni tempestates, incrementa dierum et noctium, ipsas vero aequinoctiorum praecessiones et nutationem axeos actioni Solis adiudicamus etc. (a), quae omnia si serio contemplerur in tota mundi huius mole, plures rerum successiones vtvt abstrusas, quarum nempe constans incrementum vel decrementum non ita facile obseruari potest, reperiemus, quas omnes si velut vnā generalem spectemus, hanc sicut partes eius in series quasdam adcuratas mathematicas transferre aut saltem iis adpropriare nihil erit a recta ratione alienum, id est res creatae aliquo ordine ex finitis, quibuscum disponi poterant, dispositae sunt, qui constanti quadam lege fluit veluti series quaedam mathematica.

XII.

A teremtmények a lehetséges, véges számú elrendezési mód közül abba a rendbe vannak állítva, amely egy szilárd törvényből fakad, akárcsak a számtani sor. Elfogadva, hogy Isten teremtette ezt a világot, akkor ebből azt a következtetést lehet levonni, amelyet alább bizonyítani fogok: a tökéletes előrelátással és bölcsességgel létrehozott alkotásoknak biztos és szilárd törvényeken kell nyugodniok, a véletlenszerű tákolmányok viszont meghatározott törvényszerűség nélkül is létezhetnek; ámde a természetükre nézve esetleges teremtményeket Isten tökéletes előrelátása és bölcsessége hozta létre, meghatározott célt szabva eléjük; aki ezt tagadja, annak azt kell mondania, hogy Isten azért teremtett tökéletes előrelátás és bölcsesség nélkül teremtményeket, mivel másképp nem tudott, vagy nem akart teremteni. Az első esetben Isten tehetetlen volt, ami abszurdum; a második esetben Isten nyilvánvalóan alkalmat szolgáltatott nekünk egy olyan vélekedésre, hogy a világ az atomok valamiféle véletlenszerű csoportosulása révén állt össze; ha ezt a nézetet Isten az egész emberiségbe betáplálta volna, nemcsak tulajdon tökéletességét rejtette volna el tökéletesen előle, hanem a Maga létezését is, és eleve mástól nyert létezésének szükségszerűségét csak Önnön tudatának tartotta volna fenn; ámde ily módon nem a végtelen bölcsességű és előrelátású Isten jár el, hanem egy másféle, felesleges, értelmetlen s tökéletlen alkotásokat létrehozó lény; a teremtmények tehát szilárd törvény alapján vannak rendezve: szemünk láttára egyesek közülük keletkeznek, mások növekednek, ismét mások hanyatlanak, végül korábbi szervezetüket tekintve elpusztulnak, megváltozik alkotóelemeik korábbi összekapcsolódása, majd legtöbbjük más alakban újra felbukkan; végül látunk számos tartós létezőt e világban, amelyek szabályszerű mozgással ismétlik pályájukat, mint a mi Földünk, a többi bolygó és az üstökösök; a Föld mozgásának tulajdonítjuk a négy évszakot, a napok és éjszakák meghosszabbodását, viszont a napéjgyenlőségek eltolódását, a Föld tengelyének bolygómozgását stb. (a) a Nap tevékenységének tulajdonítjuk: ha mindezeket komolyan megvizsgáljuk világunk hatalmas építményében, számos felderítetlen váltakozást találunk, amelyeknek állandó növekedését vagy fogyását nem tudjuk ilyen könnyen megfigyelni; ha az összes ilyen mozgást mint egyetlen egyetemes mozgást szemléljük, tökéletesen logikus lesz ezt és részeit bizonyos szabályos számtani sorokká transzponálni vagy legalábbis alkalmazni rájuk e sorokat; vagyis a teremtmények egy olyan rendbe vannak állítva, amelybe rendezhetők voltak, s ez a rend szilárd törvényből fakad, a számtani sorhoz hasonlóan.

§. XIII.

Series haec rerum creatarum est finita. Quaeuis finita series constituitur per numerum terminorum finitum, at infinita per numerum terminorum infinitum, vt notum est ex principiis Matheseos. Iam res creatae vtv innumerabiles non sunt numero infinitae: si enim forent tales, verum esset, quod Deus vel illico creauerit numerum entium infinitum, vel si creauit finitum, quod augere velit in infinitum; primum dici non potest, si nempe Deus illico creasset entia numero infinita, produxisset iam tum, quidquid potuisset producere, atque adeo exhausta potentia creandi infinita per effectus infinitos iam nunc Deus non solum non esset omnipotens, sed potius esse deberet nihil potens, quae res non potest cum vera notione Dei (§. I., II. etc.) conciliari: secundum itidem dici nequit, nam si augere vellet in infinitum numerum rerum creatarum, hunc mulctare non deberet; at tantum Deus numerum rerum creatarum mulctat fere, quantum auget, videmus quippe plurimos homines nasci, sed et contra totidem pene interire, alia generari, alia interire, plantas virescere, dum vicissim aliae marcescunt etc. (§. praec.), quomodo itaque aliquando numerus rerum creatarum in hac hypothesi infinitus euadet? quare series haec rerum creatarum est finita.

(a) A jegyzetben idézett lelőhely helyes címe: Histoire de l'Academie Royale des Sciences et Belles Lettres. Année MDCCXLIX. Memoires de l'Academie Royale des Sciences et Belles Lettres. Classe de Philosophie Experimentale. Tom. 5. Berlin, MDCCLI. A kötet 289. oldalán kezdődik Leonhard Euler svájci matematikus (1707–1783) Recherches sur la précession des équinoxes et sur la nutation de l'axe de la Terre című tanulmánya.

Alembert, Jean-Lerond d' (1717–1783) francia akadémikus, matematikus és fizikus, az Enciklopédia egyik kiadója. Eulerával azonos című munkája 1759-ben jelent meg Párizsban.

XIII.

A teremtmények ezen sora véges. Minden véges sort véges számú tag alkot, és minden végtelen sort végtelen számú tag, amint ez ismeretes a matematika alapelveiből. A teremtmények bár megszámlálhatatlanok, nem végtelen számúak; ellenkező esetben igaz volna, hogy Isten vagy rögtön végtelen számú teremtményt alkotott, vagy ha véges számút, ezeket végtelenné kíváná gyarapítani; az elsőt nem állíthatjuk, mert ha Isten rögtön végtelen számú teremtményt alkotott volna, eljutott volna teljesítőképessége határáig, és végtelen teremtképességét kimerítette volna a végtelen számú teremtmény létrehozásával, tehát immár nem volna mindenható, sőt tehetetlennek kellene lennie, ami nem egyeztethető össze Isten helyes fogalmával (ld. I–II. fej.). Ugyanígy nem állíthatjuk a másodikat sem, mert ha Isten végtelenné akarná növelni a teremtmények számát, e számot nem kellene apasztania, ámde Isten kb. annyival apasztja számukat, amennyivel gyarapítja, hiszen látjuk, hogy rengeteg ember születik, de ugyanakkor szinte ugyanannyi hal meg. Dolgok létrejönnek, mások elpusztulnak, egyes növények virulnak, mások elhervadnak stb. (ld. előző fej.), mikor és hogyan fog hát létrejönni az e feltételezés szerint végtelen számú teremtmény? Vagyis a teremtmények ezen sora véges.

§. XIV.

Series haec spectato valore perfectionis combinata est ex terminis inaequalibus. Partes quasuis seriei rerum creatarum, quae sunt quaelibet entia finita, vocabulo apud Mathematicos vsitato voco terminos; at entia finita seriei creatae non sunt aequalia spectato valore perfectionis relatiuae, quamuis enim omnia entia in suo genere perfecta sint, vtpote perfectissimi artificis Dei O. M. opera, tamen si perfectiones singulorum cum singulis conferantur, san, ex hac perfectionum relatione clare intueri licebit e. g. hominis compagem esse longe nobiliorem ac animalis, huius item, quam sit plantae, imo hanc generatim sicut homines, et animalia, lapides, metalla etc. in suas totidem diuisas perfectionum classes esse conspicias. Si porro relictis hac generali serie rerum creatarum vel vnicum ens, puta hominem spectes, in eo rursus particularem aliquam rerum creatarum seriem inuenies, quippe constat ille rationalitate, animalitate, est vegetabilis, inest illi intellectus, memoria etc. (a); in hac serie itidem terminos reperies inaequales: rationalitas dominatur animalitati, animalitas nobilior est potentia vegetandi, plurimi quoque sunt, quorum intellectus melior quam memoria, et sunt vicissim, quorum memoria melior intellectu; eadem denique perfectionis relatiuae inaequalitas videri potest non solum in externis hominis membris, dispositione lineamentorum etc., sed et in brutis, plantis, lapidibus et metallis: itaque generatim series haec spectato valore perfectionis relatiuae combinata est ex terminis inaequalibus.

(a) Vid. Storchenau Instit. Metaph. L. III. P. I. S. I. c. 1., II. Malebranch. Recher. de la vérité. I. 2. p. 2. c. 9. §. 1., 2., 3. Daries. Psych. Emp. S. I. c. I.

XIV.

E sor a tökéletesség értékét tekintve egyenlőtlen tagokból tevődik össze. A teremtmények bármely sorának részeit, bármiféle véges teremtmények is, a matematikusoknál használt kifejezéssel tagoknak nevezem; a teremtmények sorának véges tagjai a relatív tökéletesség értéke szempontjából nem egyenlőek, noha minden lény tökéletes a maga nemében, hiszen a legtökéletesebb mester, a mindenható Úristen alkotása; mégis ha az egyes egyedek tökéletességét vetjük össze egymással, ebből az összevetésből világosan meg lehet látni példának okáért, hogy az ember szervezete sokkal magasabb rendű az állatokénál, az állaté a növényénél, sőt azt is láthatjuk, hogy ez az általában vett szervezet, tudniillik az emberek, az állatok, a kőzetek, a fémek stb. önmagukon belül megannyi osztályra tagolódnak a tökéletesség szempontjából. Ha mármost eltekintünk a teremtmények ezen általános sorozatától, és egyetlen lényt, nevezetesen az embert vizsgáljuk, benne ismét fellelhetjük a teremtett tulajdonságok egy sajátos sorozatát, hiszen az ember alkotóeleme a gondolkodóképesség, az érzékiség, tud szaporodni, van értelme, emlékezőtehetsége stb.; e sorozatban is egyenlőtlen értékű tagokat találhatunk: a gondolkodóképesség felette áll az érzékiségnek, az érzékiség magasabb rendű a szaporodási képességnél; sok embernek jobb a felfogóképessége, mint az emlékezete és fordítva (a); vannak, akiknek az emlékezőtehetsége jobb az értelmükénél; a relatív tökéletesség ugyanezen különbözőségét láthatjuk nemcsak az emberi testrészekben, az arcvonások elrendezésében stb., hanem az állatoknál, növényeknél, kőzeteknél és fémeknél is: tehát ez a sorozat a relatív tökéletesség értéke szempontjából egyetemlegesen egyenlőtlen tagokból tevődik össze.

(a) Storchenau művére ld. a IV. fejezet (a) jegyzetét.

Malebranche, Nicolas de (1638–1715) francia filozófus, Descartes híve, a Jézus-oratórium kongregációjának tagja, fő munkája a *De la Recherche de la vérité* (1674–1675), több átdolgozott kiadásban.

Darjes, Joachim Georg (1714–1791) német filozófus és jogász, jénai egyetemi tanár. *Psychologia empirica* c. művét nem találtuk; fontos munkája: *Elementa metaphysices* I–II., Jéna, 1743 és 1753.

§. XV.

Collectio tota terminorum serierum finitarum seu corporum tam totalium, quam partialium et aliorum finitorum entium, de quorum existentia certi sumus, efficit hunc adspectabilem mundum. Partes huius mundi sunt Sol et planetae: nempe Mercurius, Venus, Tellus, Mars, Iupiter et Saturnus, his accedunt satellites: Telluris Luna, Saturni quinque lunulae saturninae et Iouis quatuor, ac demum suprema coelorum spatia stellae occupant fixae (a). Porro in tellure rursus esse homines, animalia etc. certum est, imo analogia facta ad alios Planetas, Lunam, Iouem, Saturnum, qui aequae opaci sunt vt Tellus nostra, dicere: in his dari aequae homines, animalia etc., quae sint veluti particulae mundi partes, nihil a recta philosophandi ratione alienum esse potest: haec omnia collectiue sumta hunc adspectabilem efficiunt mundum.

(a) De la Lande Astron. Tom. I.

XV.

A véges sorozatok tagjai, képezzenek azok egy totalitást, vagy legyenek csak alkotórészek, vagy egyéb véges létezők, melyeknek létezésében bizonyosak vagyunk, összességükben alkotják e látható világot. E világ részei a Nap és a bolygók, a Merkúr, a Vénusz, a Föld, a Mars, a Jupiter és a Szaturnusz, ezekhez járulnak a holdak, Földünk holdja, a Szaturnusz öt, a Jupiter négy holdja, végül az ég felsőbb tereiben az álló csillagok foglalnak helyet (a). A Földön bizonyosan vannak emberek, állatok stb., sőt ha az analógiát kiterjesztjük más bolygókra: a Holdra, a Jupiterre, a Szaturnuszra, amelyek éppoly árnyékoltak, mint Földünk, biztos mondhatjuk: egyáltalán nem lehet összeegyeztethetetlen a helyes filozófiai gondolkodással, hogy ezeken is ugyanígy léteznek emberek, állatok stb., amelyek szintén a világ sajátos alkotórészei; mindezek együttevée alkotják a látható világot.

(a) De Lalande, Joseph-Jérôme le Français (1732–1807) francia csillagász, a Francia Akadémia tagja. Fő műve a *Traité d'Astronomie* I–II, Párizs, 1764; rövidített kiadása: *Traité d'Astronomie abrégé*, Amszterdam, 1774 és Párizs, 1775.

§. XVI.

Hic a Deo in tempore est creatus. Mundus est ens compositum, vtpote congeries quaedam corporum tam totalium, quam partialium (§. praec.), et contingens; sed ens compositum et contingens indiget caussa effectrice (a), itaque mundus non est a se ipso (b); si mundus non est a se ipso, tunc existere cepit, quando caussa effectrix eum produxit, sed eum non produxit ab aeterno, alias mundus hic simul esset aeternus, quatenus in omni aeternitate exstitit, et simul non esset aeternus, quatenus non exstitisset ante productionem, quod repugnat: itaque caussa effectrix mundum produxit in tempore; at caussa effectrix potentia creandi pollens debet esse necessaria; haec autem Deus adpellatur (§. I.): ab hoc igitur mundus iste in tempore est creatus. Porro ridiculum foret, si quis inuestigaret, quomodo Deus potuit mundum hunc in tempore creare ex nihillo; enimvero res plurimae Deo inferiores erant natura sua possibiles (§. VIII.), item potentia producendi infinite actiua exstitit ab omni aeternitate, quae alia ad creandum hunc mundum et ad seriem debitam seu ordinem rebus in statu possibilitatis inditum (§. X., XI.) materia non indiget, nisi possibilitate, e qua dum res possibiles Deus transtulit, prout fuerunt possibiles (§. IX.), ad statum existentiae, reipsa res illas creauit, quae si Epicurus cum pluribus recentioribus perpendisset, haud ei necesse fuisset commentitiam atomorum existentiam stabilire ex eorumque temere facta conformatione mundum hunc ortum suum duxisse existimare (c). Deinde ut inquit Moshemius (d): „Cum sit temporum ordo in aeternitate, stultum et ineptum est sciscitari, cur hoc potius quam alio tempore supremum Numen hanc rerum vniuersitatem construxerit? quod qui sibi vult explicari, is proprie rationem sibi reddi cupit, quamobrem tempus non fuerit, antequam esset tempus, quod merito absurdum et inficetum dixeris”. At infinita fere sunt, quae hac occasione contra Atheos adferri possent, sed mei officii de his plura dicere non est.

XVI.

E világot Isten az időben teremtette. A világ összetett létező, totalítások és részjelenségek bizonyos halmaza (ld. előző fej.), ugyanakkor esetlegesen létező; ámde az összetett és esetleges létezőnek előidéző okra van szüksége (a), tehát a világ nem önmagától lett (b); ha a világ nem önmagától lett, akkor abban az időben keletkezett, amikor az előidéző ok létrehozta; ámde ez nem eleve hozta létre a világot, mert akkor e világ egyszerre volna örökkévaló, amennyiben öröktől fogva létezik, és egyszerre volna nem örökkévaló, amennyiben teremtése előtt nem létezett volna, ami ellentmond s; az előidéző ok tehát az idő folyásában teremtette a világot, ezen előidéző oknak szükségképpen rendelkeznie kell teremtő erővel, Őt nevezzük Istennek (ld. I. fej.), tehát Ő teremtette e világot az időben. Ezután nevetséges volna azt kutatni, hogyan tudta Isten megteremteni e világot az időben a semmiből, hiszen rengeteg, Istennél alacsonyabb rendű dolog volt lehetséges természeténél fogva (VIII. fej.), továbbá e végtelenül hatékony teremtőképeség öröktől fogva létezett, és nincs szüksége idegen anyagra ahhoz, hogy e világot megteremtse, és abba a szükséges sorba vagy rendbe állítsa, amely már a lehetőség állapotában a dolgok tulajdonsága volt (X–XI. fej.). Istennek csak a lehetőségre volt szüksége, s amikor e lehetőségből Isten a lehetséges dolgokat lehetőségeiknek megfelelően (IX. fej.) a létezés állapotába hozta, ténylegesen megteremtette őket; ha Epikurosz mindezeket – számos szerzővel együtt – megfontolás tárgyává tette volna, aligha lett volna szüksége arra, hogy felállítsa az atomok létezésének téves tanát, és úgy vélekedjék, hogy e világ az atomok véletlen összekapcsolódásából keletkezett (c). Meg aztán Mosheim is ezt mondja (d): *Mivel az idők rendje az öröklét valóságában van, balga és ostoba dolog feltenni a kérdést, miért ekkor és miért nem máskor teremtette a Legfőbb Lény e világegyetemet; ha valaki erre kíván magyarázatot, tulajdonképpen azt akarja megtudni, hogy miért nem létezett idő az idő keletkezése előtt, amit joggal nevezhetünk abszurdumnak és ostobaságnak.* Még számtalan dolgot lehet felhozni ezzel kapcsolatban az ateisták ellen, de nem feladatom erről többet mondani.

- (a) Cf. Storchenau Op. cit. L. I. Sect. III. c. V. §. 173.
- (b) Communis hac de re est Philosophorum christianorum sententia, contra ac sensit Autor operis Histoire nat. de l'ame p. 8.
- (c) Varia effugia hac in re quaerunt Autores operum Pensées Philos. p. 66. et Lettre des aveugles. Cf. etiam Denesle Exam. du materialisme T. I. c. 5., 6.
- (d) In Cudw. Syst. intell. c. 5. S. 5. §. 22. not. 2.

(a) A hivatkozott műre lásd a IV. fejezet (a) jegyzetét!

(b) Ebben egységes a keresztény filozófusok nézete; más véleményt vall a Histoire naturelle de l'ame szerzője a mű 8. oldalán.

A hivatkozott munka: Histoire naturelle de l'ame, traduite de l'anglois de Sharp, par feu M. H. ... , La Haye, 1745 és Oxford, 1747. A szerző La Mettrie, Julien Jean Offroy de (1709–1751) francia orvos, Leidenben Boerhaave tanítványa, a L'homme machine (La Haye, 1747; Leiden és London, 1748) szerzője.

(c) Különböző kiutat keres ebből a Pensées philosophiques (66. old.) és a Lettre des aveugles szerzője. Vö. Denesle: Examen du matérialisme I. köt. 5–6. fejezet.

A Pensées philosophiques Diderot, a Lettre des aveugles Holbach munkája, ld. az Előszó (a) jegyzetét!

Denesle (†1767) francia író és költő; az Examen du matérialisme I–II. 1754-ben jelent meg.

(d) A hivatkozott munka Cudworthius, Rudolphus: Systema intellectuale hujus universi seu de veris naturae rerum originis commentarii. J. L. Mosheim ex Anglo vertit et recensuit et observationibus auxit. Jena, 1733; Leiden, 1773; e kiadások tartalmazzák Cudworth egyéb műveit is, így a IV. fejezet (a) jegyzetében idézett megjegyzéseket is.

Cudworth, Ralph (1617–1688) angol filozófus és orientalista, a cambridge-i ún. platonista-kör tagja; a munka angol eredetije: The true intellectual system of the Universe, London, 1678. és utána számos kiadásban. A munka fordítója

Mosheim, Johann Lorenz (1694–1755) német evangélikus teológus és egyháztörténész, a göttingai egyetem tanára.

§. XVII.

Fundamentum Mundi creati erat bonitas diuina. Mundus iste pulcer est, mirabilis, innumeris bonis repletus adeo, vt nolentes etiam structuram eius collaudare debeamus et incessanter amare, imo vero tacite nos monet ipsa-conscientia autorem quemdam non solum exstare (§. II.), sed insuper pollere bonitate quadam infinita (§. V., VI.); quid itaque aliud esse potest fundamentum mundi a Deo in tempore creati (§. praec.), quam bonitas diuina? sane si spectato quodam horologio eleganter elaborato laudas artificis praestantiam et bonitatem, non potest non infinities etiam mundi machinae Autor Deus collaudari et dici tam summe potens, quam bonus. Illud vnum obstat huic ratiocinationi, ne eadem ratione, cum mala quoque innumera sint in hoc mundo, admittere cogamur etiam fundamentum esse mundi conditi malitiam aliquam diuinam; quae opinatio a Zoroastro suam traxit originem (a), et tardius ab orco reuocata fuit a Manichaeis (b), quorum caussam nomine Zoroastris egit Baylius contra Melissum (c); at ostendam inferius: quiscunque e possibilibus creatus fuisset mundus seriem quamdam rerum creatarum habens finitam (§. XII.), mala necessario cum bonis creari debuisse, haecque respectu bonorum in valore euanescere nihilque aliud esse mala comparata cum bonis, quam residuum bonorum seu, vt illud suo loco voco, bonitatem depuratam, et sic ratiocinationi Baylianae satisfaciam.

(a) Cf. Thom. Hyde Hist. Rel. vet. Pers. c. 9., 20., 22. Pocockius Specim. Hist. Arab. et Leibnitius Essai de Thiod. P. II. §. 138./

(b) Vid. Cl. Wolfius in Manicheism. ante Manich. et Beausobrius Hist. Manicheism.

(c) Dict. Hist. crit. art. Manich.

A világ teremtésének alapja Isten jósága. E világ szép, csodálatos, telve van számtalan jóval olyannyira, hogy akaratlanul is magasztalnunk és csodálnunk kell szerkezetét, sőt, tudatunk is szavak nélkül arra figyelmeztet bennünket, hogy alkotója nemcsak létezik (II. fej.), de végtelen jósággal is rendelkezik (V–VI. fej.); mi más lehet hát az Istentől az időben teremtett világ alapja (Id. előző fej.), mint Isten jósága? Ha egy ügyesen elkészített óra láttán megdicsérjük alkotójának szakértelmét és ügyességét, lehetetlen végtelenszer nem magasztalnunk a világgepezet létrehozóját, Istent, és végtelenül hatalmasnak és jónak nem mondanunk Őt. E vélekedésnek csak egy akadálya van: mivel számtalan rossz is van e világban, ugyanezen meggondolásból nem kell-e elismernünk, hogy a világ teremtésének ugyancsak alapját képezi Isten valamiféle rosszindulata is; e felfogás Zoroasterre megy vissza (a), utóbb új életre támasztották a manicheusok (b), akiknek az ügyét Zoroaster nevében Bayle karolta fel Melisszosz ellenében (c); ezzel szemben alább ki fogom mutatni, hogy a lehetőségekből bármilyen világ megteremtésére került volna is sor, miután a teremtmények véges sorozatát foglalja magában (XII. fej.), a jóval együtt szükségképpen a rossznak is létre kellett jönnie, és a rossz elenyésző értékű a jóhoz viszonyítva, és ha összevetjük a jót és a rosszat, a maradék mindenképpen pozitív, vagy – mint azt a maga helyén nevezem – tiszta jóság, és így, Bayle érvelésének is eleget teszek.

(a) Az idézett első mű: *Historia religionis veterum Persarum eorumque magorum*, Oxford, 1701 és London, 1760. Szerzője

Hyde, Thomas (1636–1703) angol orientalista, oxfordi egyetemi tanár, gloucesteri főesperes.

Pocock, Edward (1604–1691) angol orientalista és teológus, oxfordi egyetemi tanár, hivatkozott műve: *Specimen historiae Arabum*, Oxford, 1649.

Leibniz, Gottfried Wilhelm von (1646–1716) német protestáns filozófus és természettudós. Martinovics istenbizonyítékai nagyrészt órá mennek vissza, pl. hogy a világ tökéletlensége, a metafizikai rossz szükségszerű. Leibnizet tekintik a matematikai logika megteremtőjének. Az idézett munka: *Essais de Theodicée sur la bonté de Dieu, la liberté de l'homme et l'origine du mal* I–II, Amsterdam, 1710, 1712, 1720, 1734, 1747.

(b) Wolf, Johann Christoph (1683–1739) német teológus és orientalista, Johann Albert Fabricius [ld. a II. fejezet (d) jegyzetét] tanítványa, idézett műve: *Manichaeismus ante Manichaeos et in Christianismo redivivus*, Hamburg, 1707.

Beausobre, Isaac de (1659–1738) a berlini protestáns menekültek egyik lelkipásztora. Hivatkozott műve: *Histoire critique de Maniché et du manichéisme* I–II, Amsterdam, 1734–1739.

(c) Martinovics itt Bayle történeti szótárának [ld. az Előszó 1. sz. jegyzetét] Manicheizmus címszavára utal.

Melisszosz (i. e. 4. sz.) szamoszi hadvezér, Parmenidész tanítványa, az eleai filozófiai irányzat képviselője.

§. XVIII.

Caussa efficiens mundi creati erat amor Deo innatus erga creaturas possibles. Primum, quod e bonitate diuina pullulat, attributum est amor: vbi vis innata amandi, ibi et bonitas, adeo nempe haec duo arcto nexu copulata sunt, vt dum se alicubi insinuat amor, simul bonitatem ibi latentem patefacit. Iam bonitas quaeuis, maxime vero infinita suas producit operationes per amorem, seu amor efficit id, cuius bonitas diuina est fundamentum, at mundi creati fundamentum est bonitas diuina (§. praec.): itaque caussa efficiens mundi creati erat amor Deo innatus erga creaturas possibles.

§. XIX.

Finis mundi creati primarius erat felicitas creaturarum. Vt Deus conderet mundum aliquem per suam omnipotentiam, non aliud eum inpulit, quam amor eidem innatus erga creaturas possibles (§. praec.); sed amore erga creaturas possibles motus non fuisset ad mundum hunc in tempore creandum (§. XVI.), nisi felicitatem quamdam in creatione respexisset entium finitorum (§. XIII.). Profecto frustraneus ille amor est ac proinde nullus, qui bonum tertii primario et immediate non intendit; et an non ipsi in nobis experimur amorem verum erga alium numquam sine effectu amori proportionato exstitere? quippe dum alium diligimus amore sincero, eidem omnia, quae ad status sui perfectionem conducunt, optamus, et si sint in nostra potestate, etiam reapse amato illa conferimus; at amor ille, qui Deum ad mundum hunc creandum permouit (§. praec.), erat sincerus et non fictus, qualis Deo repugnat, item felicitas, quam ille vi amoris in creatione respexit, statum entium mundi perficit: itaque hunc pro fine mundi primario Deus praefixit, seu finis mundi creati primarius est felicitas creaturarum.

XVIII.

A világ teremtésének oka Isten természetes szeretete volt a lehetséges teremtmények iránt. Az Isten jóságából fakadó első tulajdonság a szeretet; aki-ben megvan a szeretet természetes képessége, abban megvan a jóság is, hiszen e kettő oly szorosan összefonódik, hogy amikor a szeretet befészke-li magát valahová, tüstént felszínre hozza az ott rejtőzködő jóságot is. Minden jóság, kiváltképp a végtelen jóság a szeretet révén munkálkodik, vagyis a szeretet valósítja meg azt, aminek alapja Isten jósága; a világ teremtésének alapja pedig Isten jósága (ld. előző fej.), tehát a világ teremtésének oka Isten természetes szeretete a lehetséges teremtmények iránt.

XIX.

A világ teremtésének elsődleges célja a teremtmények boldogsága. Istent arra, hogy a maga mindenhatóságával egy világot teremtsen, pusztán a lehetséges teremtmények iránti természetes szeretete ösztönözte (ld. előző fej.), de a lehetséges teremtmények iránti szeretet nem indította volna Őt e világ időben való megteremtésére (ld. XVI. fej.), ha a véges teremtmények megalakításában nem lett volna tekintettel azok valamiféle boldogságára (ld. XIII. fej.). Minden bizonnyal hiábavaló, következésképp értéktelen az a szeretet, amely nem irányul elsődlegesen és közvetlenül egy harmadik javára; vajon nem tapasztaljuk-e önmagunkon is, hogy a más iránti szeretet nem létezhet a szeretettel arányos eredmény nélkül? Hiszen amikor valakit őszintén szeretünk, minden jót kívánunk neki, ami a boldogulásához vezet, és ha hatalmunkban áll, ténylegesen is ráruházzuk azt szeretetünk tárgyára; az a szeretet, amely Istent e világ megteremtésére indította (ld. előző fej.), őszinte és nem hamis volt, mert ez utóbbi összeegyeztethetetlen Istennel; hasonlóképpen a boldogság, amelyet Isten szeretete révén a teremtésben célul tűzött ki, tökéletesebbé teszi a világban létezők állapotát, ezért Isten egy ilyen állapotot tűzött elsődleges célként a világ elé, azaz a világ teremtésének elsődleges célja a teremtmények boldogsága.

§. XX.

Felicitas haec est status ab omnibus miseriis liber et plenus solatio. Felicitas pro fine mundi creati statuta prouenit ex amore Dei infinito erga creaturas (§. praec.), sed ex amore Dei infinito nulla miseria, nulla calamitas oriri, nulla denique felicitati imperfectio copulari potest, vt consideranti patet: itaque felicitas dicta esse debet status ab omnibus miseriis liber. Porro status ab omnibus miseriis liber creaturam illius capacem satiat vndequaue, quippe creatura in statu ab omnibus miseriis libero metuere non debet aliquod malum praesens, imo nec futurum, quia hac vna mali in futurum imminenti torqueretur opinione, et hoc ipso iam non esset in statu ab omnibus miseriis libero; eadem creatura nullis premeretur adfectibus, quibus sese illi occupant, qui extra statum felicitatis existunt, id est illa creatura plena sit solatio est necesse: quare felicitas est status ab omnibus miseriis liber et plenus solatio.

Ez a boldogság minden nyomorúságtól mentes, vigasszal teljes állapot. A teremtmények céljául kitűzött boldogság Isten végtelen szeretetéből fakad a teremtmények iránt (előző fejr.), ámde Isten végtelen szeretetéből nem származhat semmiféle nyomorúság, semmiféle baj, a boldogsághoz tehát nem kapcsolódhat semmiféle tökéletlenség, amint ez nyilvánvaló a gondolkodó ember előtt; a szóban forgó boldogságnak tehát minden nyomorúságtól mentes állapotnak kell lennie. Továbbá: a boldogság befogadására képes teremtményt a minden nyomorúságtól mentes állapot tökéletesen kielégíti, mivel a minden nyomorúságtól mentes állapotban a teremtménynek nem kell tartania semmiféle rossztól, sem a jelenben, sem a jövőben, mert ha egy jövőben fenyegető baj gondolata gyötörné, már emiatt sem volna minden nyomorúságtól mentes állapotban; az ilyen teremtményt nem nyomasztják olyan érzések, amelyekkel a boldogtalanok gyötörik magukat, vagyis az ilyen teremtménynek vigasszal teljesnek kell lennie, így hát a boldogság minden nyomorúságtól mentes és vigasszal teljes állapot.

§. XXI.

Status hic resultat ex manifestatione clara attributorum Dei. Quaeramus, si fieri potest, statum ab omnibus miseriis liberum ac plenum solatio e. g. in diuitiis, in voluptatibus, scientiis etc.; si diuitiis affluas, hae tibi non solum tranquillitatem, quam forte aliunde haberes, impediunt, sed curas plures, sollicitudines et anxietates caussant. Si voluptates dictum statum esse dicis, non vides profecto extra coniugium lege stabilitum ex illis homini famae iacturam, bonorum amittendorum periculum sanitatisque detrimentum imminere; in coniugio vero ligamen illud sociorum vitae, quanta in mutua duarum naturarum collisione et, ex hac quae oritur, animorum dissensione frequentissima, item in illa subiectione, curis, educatione prolium, in mediis vitae prouidendis etc. sit miseria, animi perturbatio, nemo non videt. Si dignitatum adsecutionem pro statu ab omnibus miseriis libero statuis, ignoras illis adiectas curas, sollicitudines et plures anxietates; enimvero vt de prima loquamur dignitate, nempe de Rege: hic si suae obligationi satisfacere cupit, sollicitus esse debet, vt bene ordinet suum exercitum, quo resistere queat alteri potentiae, et hanc ad aequilibrium, vt aiunt, seruandum cogere, dein studiose curare debet res quasuis politicas, puta vt in debito ordine sint omnia Dicasteria tum politica, quam iustitialia, vt bonis Ministris item prouideantur, vt commercia floreat, vt subditi siue Clerici, siue Laici rectam Ciuitatis disciplinam non violent (a), vt horum rursus subditi non onerentur contra leges humanas a suis respectiue Dominis, et innumera alia sunt, quibus sese occupare Monarcha debet et quietem suam turbare incessanter; an iam similis dignitas dici queat status ab omnibus miseriis liber, ipse vides, si aliquid omnino vides. Quare solum ex Iosepho II. Rom. Imperatore: an regnare, aut ex eius Ministris variis in dignitatibus positis: an coregnare sit felicitas? Responsa sane ab his accepta neutiquam cum statu ab omnibus miseriis libero conciliabis.

Ezen állapot Isten tulajdonságainak világos megnyilatkozásából ered. Vizsgáljuk meg – már amennyire lehetséges – a minden nyomorúságtól mentes és vigasszal teljes állapotot például a gazdasággal, az örömmel és a tudományokkal stb. kapcsolatban; ha kincsekben dúskálsz, e kincsek nemcsak gátolják nyugalmadat, melyet esetleg máshonnan megszerezhetnél, hanem még több gondot, nyugtalanságot és aggodalmat okoznak. Ha azt mondd, hogy az említett állapot az élvezetekben rejlik, akkor bizonyára nem veszed tekintetbe, hogy a törvényes házasság keretein kívül e gyönyörökből kifolyólag az embert jó hírének csorbulása, javai elvesztésének veszélye és egészségének károsodása fenyegeti; a házassággal kapcsolatban pedig figyelmen kívül hagyod az élettársakat összefűző köteléket: mindenki látja, mekkora nyomorúsággal és idegeskedéssel jár a két természet összeütközése, az ebből fakadó gyakori nézeteltérés, az alárendeltség, a sok gond, a gyermekek felnevelése, a létfenntartási eszközök megszerzése stb. Ha a méltóságok elnyerését tartjuk a minden nyomorúságtól mentes állapotnak, figyelmen kívül hagyjuk a velük járó gondokat, izgalmakat és a még több aggodalmat; hogy csak a legfőbb méltóságról, nevezetesen az uralkodóról szóljunk: ha kötelességének eleget akar tenni, állandóan azon kell fáradoznia, hogy jól szervezze meg hadseregét, amellyel egy másik hatalomnak ellen tud állni, és ezt a hatalmat – mint mondani szokás – az egyensúly fenntartására tudja kényszeríteni; továbbá buzgón foglalkoznia kell mindenféle politikai ügyvel, pl. hogy kellő rendben legyenek az összes politikai és igazságügyi főhivatalok, becsületes miniszterek irányítsák őket, virágozzék a kereskedelem, alattvalóik – sem az egyháziak, sem a világiak – ne sértsék meg a kellő polgári fegyelmet (a), hogy az urak ne terheljék alárendeltjeiket jobban, mint az emberi törvények azt megengedik, és van még számtalan egyéb ügy, amelyekkel az uralkodónak foglalkoznia kell, s nem lehet egy percnyi nyugalma sem; ha az ember egyáltalán eldönthet valamit: hogy egy ilyen méltóság nevezhető-e minden nyomorúságtól mentes állapotnak, azt magad is belátod, ha egyáltalán van belátásod. Kérdezzük csak meg II. József német-római császártól vagy különböző tisztségekbe helyezett minisztereitől, vajon boldogság-e uralkodni, illetve az uralkodóval együtt kormányozni? Kérdésünkre adott válaszukat semmiképpen sem fogjuk összeegyeztetni a minden nyomorúságtól mentes állapottal.

Scientiarum suauitas quidem magna est, sed si cogitemus, quantum nos appetitus ille plura et plura sciendi concitet, turbet et molestat, quae tamen adsequi hac in vita nequimus, inquietudinem et his adnexam esse praeter alia impedimenta videbimus, quin imo si omnia haec vel his similia omnem excluderent miseriam, et omne inducerent solatium, hanc tamen vnicam semper sibi adiunctam habebunt calamitatem, quod cessante vita et diuitiae et voluptates et dignitates etc. finem suum accipiant, id est vnica huius rei opinio nos torquere debet. At si nobis intueri liceret attributa diuina, sapientiam, omnipotentiam, bonitatem, misericordiam, iustitiam etc., videremus in sapientia Dei omnes scientias ab intellectu humano comprehensibiles, in omnipotentia omnem diuitiarum thesaurum, in bonitate omnem delectationem castam etc., si haec, inquam, clare adprehendere possemus cum clara notione, nostra intelligendi vis satietur, nihil vltro adpeteremus, imo cum in dato casu nulla existere queat caussa a Deo distincta, quae nos ab hac communicatione cum Dei attributis impediret, et sic malum aliquod intentaret, sequitur euidenter solam attributorum diuinorum claram manifestationem esse statum ab omnibus miseriis liberum et plenum solatio.

(a) Cf. opus a me editum, cui tit. De Iure Principis circa Sacra C. III. De Statu Ciuili \$. XL., XLI., XLII.

A tudományokban bizonyára nagy gyönyörűség rejlik, de ha meggondoljuk, hogy a tudásvágy hogyan űz, hajt és kerget bennünket arra, hogy egyre többet és többet tudjunk, ám ezt a földi életben elérni nem tudjuk, akkor belátjuk, hogy a tudománnyal is együttjár – egyéb hátrányok mellett – a zaklatottság; sőt, ha a fenti s a hozzájuk hasonló dolgok kizárnának is minden nyomorúságot, és teljes vigaszt nyújtanának, mindig kapcsolódnék hozzájuk egyetlen egy baj, hogy életünk megszűntével a gazdagságnak, az élvezeteknek, a méltóságoknak stb. is vége szakad; pusztán ennek a dolognak a tudata szükségképpen gyötör bennünket. Ellenben ha láthatnánk Isten tulajdonságait, bölcsességét, mindenhatóságát, jóságát, irgalmasságát, igazságosságát stb., akkor felismernénk Isten bölcsességében az emberi értelem által megragadható összes tudományokat, mindenhatóságában a gazdagság teljes kincsét, jóságában a tiszta gyönyörűséget stb.; szerintem ha mindezt világosan felfoghatnánk, nem volna más kívánságunk, mivel e világos tudás kielégítené felfogóképességünket, sőt, mivel ez esetben nem létezhetnék semmiféle olyan, Istentől elkülönült ok, amely gátolhatna bennünket Isten tulajdonságainak megismerésében, és ezáltal rosszat forralna ellenünk, nyilvánvalóan adódik az a következtetés, hogy csak Isten tulajdonságainak világos megismerésében rejlik a minden nyomorúságtól mentes, vigasszal teljes állapot.

(a) Martinovics eme (a) jegyzetben egy általa kiadott munkára hivatkozik, melynek címét – sajnos – csak rövidítve közli. A mű teljes címe: *Positiones de vocatione ministrorum ecclesiae et de jure principum circa sacra*, Tübingen, 1731. Szerzője Israel Gottlieb (Theophilus) Canz német filozófus és teológus, a tübingeni egyetem tanára, Leibniz és Wolff követője. A hivatkozott munka Martinovics-féle második kiadását még nem sikerült fellelnünk. Canz egyéb fontosabb munkái: *Philosophiae Leibnitianae et Wolffianae usus in theologia per praecipua fidei capita I–II.*, Tübingen, 1728–1732; *Jurisprudentia Theologiae seu de civitate Dei ex mente Leibnizii Monadologiae*, uo. 1731; *Disciplinae morales omnes*, Lipcse, 1734; *Meditationes philosophicae*, Tübingen, 1750; *Ontologia*, uo. 1741; *Novum opusculum de regimine Dei universali seu jurisprudentia Dei publica*, uo. 1737.

§. XXII.

Haec manifestatio attributorum diuinorum relate ad quoduis attributum Dei aequalis esse debet. Ponamus e. g. omnia attributa Dei manifestari nobis praeter bonitatem vel iustitiam; hoc ipso nullam horum ideam habebimus, nempe Deum concipiemus sine bonitate vel iustitia, id est totidem perfectionibus spoliatum, at idea Dei, quae non continet omnes possibiles perfectiones, non solum vera non est, sed plane nulla, vt consideranti patet: igitur in dato casu nullam veri Dei ideam haberemus, et ipse status ab omnibus miseriis liber et plenus solatio consisteret in manifestatione nulla veri Dei, quod repugnat (§. praec.). Item si vnum attributum magis manifestaretur alio, e. g. bonitas magis quam iustitia, naturaliter in nobis excitaretur adpetitus ita apprehendendi iustitiam, sicut bonitatem, qui tamen in adsumta hypothesis compleri nequiret, cruciaretur proinde continuo, et status felicitatis esset miseriae copulatus, qui tamen est impossibilis (§. XX.): quare manifestatio attributorum diuinorum relate ad quoduis attributum aequalis esse debet.

XXII.

Isten valamennyi tulajdonságának egyaránt meg kell nyilvánulnia. Tételezzük fel például, hogy Isten minden tulajdonsága megmutatkozik előttünk, kivéve jóságát, illetve igazságosságát; ennek következtében nem lesz e kettőről semmiféle fogalmunk, hiszen Istent jóság és igazságosság nélkülinek fogjuk elképzelni, azaz két tökéletességtől megfosztott lénynek; ámde egy olyan istenképzet, amely nem foglalja magában az összes lehetséges tökéletességet, nemcsak hogy nem igaz, hanem mit sem ér, ez a gondolkodó ember előtt világos; tehát az adott esetben semmiféle képzetünk nem lenne az igazi Istenről, és a minden nyomorúságtól mentes, vigasszal teljes állapot nem alapulna az igaz Isten semmiféle megnyilatkozásán, ami ellentmond s (ld. előző fej.). Továbbá: ha az egyik tulajdonsága jobban megnyilvánulna, mint a másik, pl. jósága jobban, mint igazságossága, természetsszerűleg felébredne bennünk a vágy, hogy ugyanolyan mértékben ismerjük meg igazságosságát, mint jóságát, de ez a vágy a fenti feltételezés elfogadása esetén nem teljesülhetne, aminek következménye szüntelen gyötrődés volna, és a boldogság állapota nyomorúsággal párosulna, ami lehetetlen (ld. XX. fej.); ezért Isten valamennyi tulajdonságának egyaránt meg kell mutatkoznia.

§. XXIII.

Neque alteri competit, quam enti, quod intellectu pollet. Status felicitatis resultat ex clara manifestatione attributorum diuinorum (§. XXI.), sed attributa diuina manifestari clare nequeunt, nisi enti intellectu praedito, quippe solus intellectus stricto sensu sumtus est facultas res distincte repraesentandi vel per ideas distinctas percipiendi: igitur felicitas non alteri, quam enti, quod intellectu pollet, competere potest. Ex hoc vltro deducitur, cum omnia entia aequalia non sint in serie huius mundi creata (§. XIV.), seu quod idem est: cum entia in hocce mundo sint alia, quibus est intellectus, vt homines, alia, quae ponunt simillimas illis actiones, quae in hominibus cum perceptione coniunctae sunt, quaeue animam habent, vt bestiae (a), a nostra tamen essentialiter distinctam, alia denique existunt, quae his omnibus carent, pro illis solum entibus, quae intellectu pollent, quales sunt homines, et non pro brutis ac reliquis inanimatis mundi rebus felicitatem dictam statutam esse: itaque Deus creaturus mundum hunc partis eiusdem nobilissimae, nempe entium rationalium felicitatem respexit, et solum in horum vsum et commodum reliqua entia inferiora produxit, quae talibus dotauit solum perfectionibus, et subin variis ea exposuit imperfectionibus, vt essent quoddam argumentum enti rationali, quo concludi queat quibusuis entibus rationalibus veram quamdam felicitatem (§. XX.) pro fine a Deo esse ordinatam.

(a) Vid. Boehmius Psych. Rat. §. 678. De anima bestiarum plures e Recentioribus non rectam docuere opinionem. Cf. L'homme plant. p. 31. et Amusem. Phil. sur le langag. de bêtes.

XXIII.

Ezeket csak az értelmes lény képes felfogni. A boldogság állapota Isten tulajdonságainak világos megnyilvánulásából fakad (ld. XXI. fej.), de az isteni tulajdonságok csak értelemmel rendelkező lény előtt nyilvánulhatnak meg világosan, ugyanis csak a szorosan vett értelem képes arra, hogy a dolgokat pontosan tükrözze, illetve pontos fogalmakkal megragadja: tehát a boldogság csak az értelemmel rendelkező lénynek juthat osztályrészül. Mivel e világ teremtett sorozatában nem egyenlő valamennyi lény (ld. XIV. fej.), illetve ami ugyanaz: mivel e világon vannak olyan létezők, amelyek értelemmel rendelkeznek, mint az emberek, vannak más lények, amelyek az emberéhez hasonló tevékenységeket végeznek, olyanokat, melyek az embernél az érzékeléssel kapcsolatosak, és lelkük van, mint az állatok (a), de lelkük alapvetően különbözik a miénktől, és végül léteznek olyan lények is, amelyek mindezen tulajdonságok híjával vannak; ebből önként következik, hogy az említett boldogság csak azon lények számára rendeltetett, amelyek értelemmel rendelkeznek, mint az ember, nem pedig az állatok és a világ többi lelketlen dolgai számára; tehát amikor Isten meg akarta alkotni a világot, csupán a világ legnemesebb részének, vagyis az értelmes lényeknek a boldogságát tartotta szem előtt, és pusztán ezek céljára és hasznára teremtette a többi, alsóbb rendű lényt; ezeket csupán olyan tökéletességekkel ajándékozta meg, és emellett olyan különféle tökéletlenségekkel sújtotta őket, hogy bizonyosságul szolgáljanak az értelmes lény számára ama következtetés levonásához, hogy Isten minden értelmes lény végcéljául egyféle igazi boldogságot rendelt (ld. XX. fej.).

(a) A Boehmius-féle munkát nem tudtuk azonosítani. Martinovics e jegyzetben azt hangsúlyozza, hogy az állati lélekről több újabb szerző nem helytálló nézeteket tanít. A hivatkozott munkák: *L'homme plante*, Potsdam, 1748; a névtelenül megjelent mű szerzője Julien Offroy de La Mettrie, ld. a XVI. fejezet (b) jegyzetét. Az utoljára említett mű: *Amusements philosophiques sur la langage des bêtes*, Leipzig, 1738; Párizs és La Haye, 1739 és Amsterdam, 1750. Szerzője Bougeant, Guillaume-Hyacinthe (1690–1749) francia jezsuita történész.

§. XXIV.

Felicitas isthaec statuta pro fine mundi creati est analoga manifestationi externae diuinarum perfectionum statuta a nonnullis pro fine primario mundi creati. Statuta felicitate pro fine mundi creati primario (§. XIX.) non sequitur, quod in creatione mundi Deus magis creaturas quam se ipsum amauerit, ut praetendit Cl. Storchenau (a), nam se ipsum infinite amauit; quatenus infinite absolute bonus est, at haec bonitas consistit in stabili voluntate perfectiones suas retinendi (§. V.), e quibus una in Deo est potentia creandi, id est infinite amauit Deus se ipsum per creationem mundi, quia amauit infinite suam potentiam creandi, et infinite rursus amauit mundum creatum amore ex bonitate relatiua sibi innata (§. VI.) profluente, quia pro fine eiusdem felicitatem (§. XIX.) ordinauit. Atque haec si spectentur, omnis hac de re ratiocinatio Storchenauii euanescit. Ceterum plures sunt, qui, ut ego quoque iudico, et felicitatem et manifestationem diuinarum perfectionum pro eodem fine habent. Praeclare hanc in rem inquit Cudworthus (b): „respondemus incredibilem eius bonitatem, qua permotus fuit, ut alias quoque praeter se naturas beatas et felices esse cuperet, tanti operis ipsi incitamentum fuisse, quod dum ponimus, minime cum illis pugnamus, qui Deum gloriae et honoris sui causa naturam rerum fabricatum esse opinantur ... Neque tamen sanus quispiam dixerit Deum ideo vnice fabricatum esse hanc vniuersitatem, ut potentiae ac sapientiae suae specimen ederet, eoque se se iactaret: fecit eam, ut bonitatem suam aliis communicaret, quae vere ac proprie gloria eius est”. Quocum consentit Moshemius (c): „non repugnant inter se, qui Deum ideo hunc mundum creasse statuunt, ut bonitatis suae fructus cum aliis communicaret, et qui gloriam suam in fabricatione mundi spectasse perhibent, nam dum homines et mundum Deus condidit, ut haberet, quibus beneficeret, simul gloriam suam stabiliuit, dumque gloriam suam in mundo declarauit, hominum simul saluti consuluit”. Legi merentur etiam ea, quae Celeb. Darjesius de fine mundi creati in suo opere (d) habet.

(a) Op. cit. L. II. Sect. I. C. I. §. LXXII.

(b) Comment. Phil. de fin. creat.

(c) Adnot. ad loc. cit.

(d) Philos. Nebenstunden 2. Sammlung, 2. Abhandlung §. 12.

XXIV.

A teremtett világ céljául rendelt ezen boldogság hasonlatos Isten tökéletességeinek külső megnyilvánulásához, és sokan ezt tartják a világteremtés elsődleges céljának. A teremtett világ elsődleges céljaként meghatározott boldogságból (XIX.) nem következik, hogy Isten a világ teremtésekor jobban szerette teremtményeit Önmagánál, mint Storchenau (a) állítja, mert Önmagát határtalanul szerette, mivel határtalanul abszolúte jó, ámde ez a jóság tökéletességei megőrzésének szilárd szándékában rejlik (ld. V. fej.); e tökéletességek egyike Istenben a teremtőképeség, vagyis a világ megteremtésével Isten határtalanul szerette Önmagát, mert határtalanul szerette teremtőképességét, és viszont: végtelenül szerette a teremtett világot azzal a szeretettel, amely természetes relatív jóságából árad (ld. VI. fej.), mivel céljául a boldogságot rendelte (XIX. fej.). Ha ezeket tekintetbe vesszük, Storchenau egész okoskodása e kérdésről összeomlik; egyébként sokan vannak, akik úgy vélekednek, mint én, ti. hogy a boldogság is, az isteni tökéletességek megnyilvánulása is ugyanazt a célt szolgálja. Nagyon helyesen mondja ezzel kapcsolatban Cudworth (b): „Azt válaszoljuk, hogy hihetetlen jósága, amely arra indította, hogy Önmagán kívül más boldog és szerencsés lények létezését is kívánja, ösztönözte a teremtés nagy munkájára; amikor ezt állítjuk, egyáltalán nem vitatkozunk azokkal, akik úgy vélik, hogy Isten saját dicsőségére és tiszteletére alkotta a világot ... Ép ésszel senki sem állíthatja, hogy Isten ezt a világegyetemet csak azért teremtette; hogy ezáltal hatalmának és bölcsességének bizonyosságát adja, és ezzel kérkedjen: Isten azért teremtette a világot, hogy másokkal is megossza jóságát, mert az Ő dicsősége valójában és sajátosan a jóság.” Mosheim egyetért vele (c): „Nincs ellentét azok között, akik azt állítják, Isten e világot azért teremtette, hogy jósága gyümölcseit megossza másokkal, valamint azok között, akik szerint Isten a világ teremtésében tulajdon dicsőségét látta, hiszen amikor megteremtette az embert és a világot, hogy legyen kívül jót tennie, egyszersmind tulajdon dicsőségét is megszlárdította, és amikor dicsőségét nyilvánította a világban, az emberek üdvéről is gondoskodott.” Érdemes elolvasni azt is, amit a kiváló Darjes ír művében (d) a világ teremtésének céljáról.

(a) Lásd a IV. fejezet (a) jegyzetét!

(b) Cudworthre lásd a XVI. fejezet (d) jegyzetét!

(c) Mosheim megjegyzéseit Cudworth munkáihoz ld. uo.

(d) Darjesre ld. a XIV. fejezet (a) jegyzetét! Itt hivatkozott munkája a Philosophische Nebenstunden, 4 részben, Jena, 1749–1752.

§. XXV.

Eadem felicitas est finita. Felicitas resultat ex manifestatione clara attributorum Dei (§. XXI.); si itaque felicitas non foret finita, sed infinita, Deus deberet posse nobis manifestare (§. XXII.) illa in gradu infinito, nosque illa ita comprehendere, prout ille sua infinita cognitionis capacitate videt; at repugnat ea nobis ita adsequi, quibus vis cogitandi adprehendendique finita est. Neque dicas adpetitum nostrum felicitate finita non satiari, nam ipse hic adpetitus finitus est, quare finita quoque felicitate compensatur, eliditur, et possessa illa satiatur, seu nullam homo miseriam sentit, et omni solatio sibi possibili repletur: ergo felicitas dicta est finita.

§. XXVI.

Denique eadem haec Felicitas creaturarum rationalium exprimit valorem totius collectionis rerum creatarum. Si felicitas haec non exprimeret valorem huius totius collectionis rerum creatarum, Deus pro fine mundi huius posuisset felicitatem eidem inproportionatam, sicut in commercio quotidiano, quia vnus denarius non exprimit valorem vnus e. g. Palatii, ideo est ille extra omnem proportionem huius; at finem inproportionatum mundo statuere non convenit divinae sapientiae et altissimis eius consiliis: igitur felicitas creaturarum rationalium exprimit valorem totius collectionis. Sane perfectiones, quas in hoc mundo videmus, vel inuitos excitant nos ad ideam felicitatis, qui stimulus capessendae felicitatis non esset in nobis, si valor collectionis rerum creatarum eas non possideret perfectiones, quae sunt felicitati statutae proportionales.

XXV.

E boldogság véges. A boldogság Isten tulajdonságainak világos megnyilvánulásából fakad (ld. XXI. fej.); ha tehát e boldogság nem véges, hanem végtelen lenne, akkor Istennek képesnek kellene lennie arra, hogy tulajdonságait is határtalan mértékben kinyilatkoztassa számunkra (ld. XXII. fej.), és mi is úgy foghatnánk fel azokat, ahogyan Ő látja a maga határtalan tudásával; ámde erre mi képtelenek vagyunk, hiszen gondolkodó- és felfogóképeségünk véges. Azt sem mondhatjuk, hogy a véges boldogság nem elégíti ki vágyunkat, mivel e vágyunk is véges, tehát véges boldogság is kárpótolja, lecsillapítja, s annak birtokában kielégül, vagyis az ember nem érez semmiféle nyomorúságot, és minden lehetséges vigasszal eltelik: tehát a szóban forgó boldogság véges.

XXVI.

Az értelmes teremtmények ezen boldogsága a fentieken túl a teremtmények összességének értékét fejezi ki. Ha ezen boldogság nem fejezné ki a teremtmények összességének értékét, akkor Isten e világ céljául olyan boldogságot tűzött volna ki, amely nem arányos a világgal, ahogy ez a mindennapi kereskedelemben tapasztalható, mivel egy dénár nem fejezi ki pl. egy palota értékét, ezért a dénár egyáltalában nem arányos a palotával; ámde aránytalan célt a világ elé tűzni nem fér össze Isten bölcsességével és magaságos szándékaival: az értelmes teremtmények boldogsága tehát összességük értékét fejezi ki. És valóban: az e világban tapasztalható tökéletességek önkéntelenül is a boldogság eszméje felé ösztökélnek bennünket; a boldogság elnyerésének ezen ösztöne nem volna meg bennünk akkor, ha a teremtet dolgok összességének értéke nem rendelkezne olyan tökéletességekkel, amelyek arányban állnak a kitűzött boldogsággal.

§. XXVII.

In tota collectione rerum creatarum sunt mala metaphysica, physica et moralia, sunt plurima item bona. Illud, quod statum entis imperfectiorem reddit, vocatur malum; sed multa sunt in tota hac collectione rerum creatarum, quae facta comparatione cum bonis statum entium imperfectiorem efficiunt. Enimuero instituta primo comparatione entium finitorum huius mundi cum ente infinito patet illa ab hoc infinite deficere adeoque illis inesse tales proprietates, quae statum eorundem infinitis imperfectiorem faciunt, enti nempe infinito competit omniscientia, omnipotentia, infinita bonitas (§. V. et VI.) etc., contra vero entis finiti et scientia et potentia et extensio et felicitas (§. XIX.¹) etc. limitibus circumsepta sunt vndeque. Defectum hunc entium huius mundi finitorum respectu entis infiniti nuncupant Philosophi *malum metaphysicum*: exstant itaque in hac collectione rerum creatarum mala metaphysica, imo verius tota collectio entium huius mundi est quoddam malum metaphysicum. Porro facta inuicem collatione entium finitorum, illico adparet alia aliis in linea finitae perfectionis esse perfectiora, sic vnus homo est ingenii sagacis, alter hebetis, vnus decorus corpore et integer, alter deformis, claudus, surdus; vnus est diues, alter egestate premitur extrema, vnus adfluit semper casibus fortunae, alter eos desiderat, sic se res etiam habet in entibus diuersis specie: homo miser quantumcunque, est tamen nobilior iumento quouis, leo, bos etc. nobiliora sunt entia quibusuis insectis, quae differentia perfectionum ex inaequalitate terminorum, quae seriei huic, quam videmus, inest, resultat (§. XIV.). Defectus hic entium creatorum a perfectione finita quauis vocari consuevit *malum physicum*: sunt igitur in hac collectione entium creatorum quoque mala physica. Denique si ipsas hominum actiones liberas paulo attentius perlustremus, positae plures nobis placent, easque tamquam legibus moralibus conformes dicimus *bonas moraliter*, aliae vero nobis, si recte sentiamus, displicent, quas ideo velut legi morali aduersas vituperamus, et *malas* dicimus *moraliter*; sunt ergo etiam in eadem hac collectione rerum creatarum mala moralia. Ex aduerso plurima bona in hoc mundo videmus, e quibus autoris alicuius infinite boni (§. II., V., VI.) existentiam vel inuiti inferimus.

¹ Recte: XXV.

A teremtmények összességében fellelhetők metafizikai, fizikai és erkölcsi bajok, de van igen sok jó is. Azt nevezzük rossznak, ami egy létező állapotát tökéletlenebbé teszi; márpedig a teremtmények ezen összességében sok olyasmi van, ami a létezők állapotát a pozitívumokkal egybevetve tökéletlenebbé teszi. Először is e világ véges létezőinek a Végtelen Létezővel való összehasonlításából is kiderül, hogy a véges lények határtalanul fogyatékosabbak a Végtelennél, és telve vannak olyan tulajdonságokkal, amelyek állapotukat Nála határtalanul tökéletlenebbé teszik: a Végtelen Létező ugyanis rendelkezik mindentudással, mindenhatósággal, végtelen jósággal (ld. V–VI. fej.) stb., ezzel szemben a véges létezőnek a tudása, hatalma, mérete és boldogsága (ld. XIX. fej.¹) stb. mindenfelől korlátozott. A filozófusok eme világ véges létezőinek ezt a – Végtelen Létezőhöz viszonyított – fogyatékoságát nevezik *metafizikai rossznak*; tehát a teremtmények ezen összességében létezik metafizikai rossz, sőt helyesebben szólva: e világ létezőinek összessége egyféle metafizikai rossz. Továbbá: ha összehasonlítjuk egymással a véges létezőket, tüstént kitűnik, hogy egyesek közülük a véges tökéletesség zsinórmértéke szerint tökéletesebbek másoknál: így pl. az egyik ember okos, a másik buta, az egyik szép és egészséges, a másik csúnya, süket; az egyik gazdag, a másikra a legnagyobb nyomor nehezedik, az egyiknek bőséges része van sorscsapásokban, a másiknak nem; ugyanez a helyzet a különböző fajtájú lények esetében is: bármennyire szerencsétlen is egy ember, mégis magasabb rendű bármely igavonó állatnál, az oroszlán, az ökör stb. magasabb rendű lény bármely rovárnál; a tökéletességnek ez a különbsége a célok egyenlőtlenségéből fakad, amely – mint láttuk – benne foglaltatik e lények sorozatában (ld. XIV. fej.). A teremtmények ezen fogyatékoságát valamely véges tökéletességhez képest szokás *fizikai rossznak* nevezni; tehát a teremtmények ezen összességében van fizikai rossz is. Végül ha az emberek szabad cselekvéseit egy kicsit figyelmesebben megvizsgáljuk, akkor közülük sok tetszik nekünk, és *erkölcsileg helyesnek* nevezzük őket, mert összhangban vannak az erkölcsi törvényekkel; más cselekedeteik viszont, ha helyesen gondolkodunk, ellenszenvet váltanak ki belőlünk, elmarasztaljuk őket, mert ellentétesek az erkölcsi törvénnyel, és *erkölcsi rossznak* nevezzük őket; van tehát a teremtmények összességében erkölcsi rossz is. Másrészt nagyon sok jót is látunk e világban, s ezekből önkéntelenül is egy végtelenül jó Teremtő (ld. II., V., VI. fej.) létre következtetünk.

¹ Helyesen: XXV.

Sane bonum est, quod Sol die, Luna nocte luceant, quod terra plantas germinet, quod humore abundet, quod mixta sit tractibus aqueis, quod animalia existant, inque nostros sint conuersa vsus (§. XXIII.) et alia infinita fere; plurimas item quotidie videmus ab hominibus exerceri virtutes, quae sunt totidem rursus bona, illa physica, haec moralia: plurima itaque sunt in tota collectione hac rerum creatarum etiam bona.

§. XXVIII.

Quaeuis mala habent homologa sibi opposita bona. Bona et mala nominis eiusdem vocantur homologa; sic bonum metaphysicum cum malo metaphysico, bonum physicum cum malo physico ac demum bonum morale cum malo morali homologa sunt. Iam si singula, quae existunt, in examen adducamus, cuius bono coexistere malum homologum et simul opponi videbimus, existit quippe bonum metaphysicum, quod est Deus (§. I., II., III. et IV.), sed et existit eidem ac etiam opponitur malum metaphysicum, quale est tota collectio rerum creatarum (§. praec.). In homine e. g. claudio, surdo, coeco est pedum defectus, surditas et coecitas, totidem veluti mala physica, quae in eodem homine opposita habent bona physica: vim ratiocinandi, sentiendi, loquendi: imo praeter haec sunt adhuc plura bona physica in eodem, puta artificiosa cerebri dispositio, neruorum per totum corpus mira propagatio, sanguinis circulatio etc.; adeo sane quoduis ens creatum abundat bonis physicis, ut quantumcunque defectuosum sit seu malitia physica repletum, dummodo essentialia retineat, semper maiori aut saltem numero pari bonis gaudebit physicis. Eodem modo in homine e. g. in dignitate maxima constituto, diuite, fortunato etc. experieris passim dominandi cupidinem, auersionem erga alios, melancholiam, iram aut entusiasmum aut machiauelismum, item vix si non auaritiam etc. Profecto conuersatio plurium annorum cum magnis subinde viris docuit me abunde in homine fere quouis esse tam virtutes, quam vitia, tam naturae perfectiones, quam defectus; infinita particularia exempla sunt, quae quisque hac in re examinare et peruidere potest atque ita sententiae meae accedere; non nego quidem plures esse, qui vitiis moralibus magis quam virtutibus abundant, sed tamen omni prorsus virtute et hi non carent. Quod de homine spectatis bonis et malis physicis dici debet, hoc et de brutis, insectis, plantis, lapidibus et demum de quolibet ente huius collectionis creato verum esse consideranti patet: igitur quaeuis mala habent homologa sibi opposita bona.

Nyilván jó dolog, hogy nappal a Nap, éjjel a Hold világít, jó az, hogy a Föld növényeket terem, hogy nedvességben bővelkedik, hogy vannak vízzel borított részei, hogy élnek állatok, és hasznunkra szolgálnak (ld. XIII. fej.), és van még szinte számtalan egyéb jó; nap mint nap látjuk, hogy az emberek számos erényt gyakorolnak, ez is megannyi jó; az előbbieket fizikai, az utóbbiak erkölcsi javak, a teremtetett dolgok ezen összességében tehát igen sok jó van.

XXVIII.

Minden rosszal szemben áll egy neki megfelelő jó. Az ugyanazon címszó alá tartozó jót és rosszat homologonoknak nevezzük; így a metafizikai jó és rossz, a fizikai jó és rossz, az erkölcsi jó és rossz homologonok. Ha minden egyes létezőt vizsgálat alá veszünk, akkor azt látjuk, hogy minden jó mellett létezik egy nekimegfelelő, ugyanakkor vele ellentétes rossz, létezik ugyanis egy metafizikai jó, ez Isten (ld. I., II., III., IV. fej.), de létezik és vele ellentétes a metafizikai rossz is, ilyen a teremtmények összessége (ld. XXVII. fej.). Például a sánta, a süket, a vak emberben megvan sorban a láb fogyatéksága, a sükettség és a vakság; megannyi fizikai rossz, de ugyanebben az emberben megvan az ellentétük is, a fizikai jó: a gondolkodás, érzékelés, beszéd képessége: sőt ezeken kívül igen sok fizikai jó található meg ugyanabban az emberben, pl. agyának mesteri felépítése, egész testét behálózó csodálatos idegrendszer, vérkeringése stb., vagyis minden teremtetett létező oly bőven fel van ruházva testi javakkal, hogy bármennyire fogyatékos, fizikai rosszal terhelt legyen is, mindaddig, amíg lényeges tulajdonságai birtokában van, mindenkor több, vagy legalábbis ugyanannyi fizikai jó birtokának örvend. Ugyanígy pl. a magas méltóságra emelt gazdag, szerencsés stb. emberben lépten-nyomon tapasztaljuk a hatalomvágyat, mások lenézését, depressziót, indulatosságot, lelkesedést, machiavellizmust, szinte mindig a kapzsiságot stb. Sokéves érintkezésem a nagy emberekkel bőven megtanított engem arra, hogy szinte minden emberben egyaránt vannak erények és bűnök, természeti tökéletességek és fogyatékságok; számtalan jellemző példa van, amelyeket e tárgyban mindenki megvizsgálhat és megismerhet, s ezáltal közeledhet az én véleményemhez; ugyanakkor nem tagadom, hogy többen vannak olyanok, akik inkább erkölcsi bűnökben, semmint erényekben bővelkednek, de még ezek sincsenek teljesen híjával az erénynek. A vizsgálódó előtt nyilvánvaló, hogy ami a fizikai jó és rossz áttekintése után elmondható az emberről, ugyanaz igaz az állatokra, rovarokra, növényekre, kövekre, tehát e közösség bármely teremtetett létezőjére is: tehát minden rossznak megfelel egy vele ellentétes jó is.

§. XXIX.

Valores a) bonorum physicorum, b) malorum item tam physicorum, quam moralium augent bonum morale. Ex bonis physicis: dum nempe mirabilem huius mundi structuram, ordinem rerum, astrorum motum, animalium, plantarum, mineralium etc. et hominis stupendam compagem contemplamur, vel inuiti excitamur ad Deum non solum cognoscendum (§. II.), sed et amandum; horum, inquam, consideratio matura subministrat nobis motiua ponendi actiones, quae amorem nostrum erga Deum manifestant, at acti ones huiusmodi utique sunt legi morali conformes, seu sunt bona moralia; quare valores bonorum physicorum augent bonum morale. Ex malis porro physicis discimus magis in pretio habere bona physica, item dum nos ipsi corpore integro, decoro, sano etc. gaudemus, ac simul hominem claudum, surdum, miserum videmus, vel inuiti cogitatus nostros erigimus ad Deum, eique, quod nos a tali miseria liberos fecerit, gratias agimus, sicque nouus nobis rursus stimulus accedit ponendi actiones, quae gratitudinem nostram erga Deum testentur; huiusmodi autem actiones sunt vtpote legi morali consentaneae bona moralia: hinc valores malorum physicorum augent itidem bonum morale. Denique si vitiis per plures annos dediti simus, et ex iis in calamitates labamur varias, malis opprimamur vndequeque, amicis priuemur omnibus, quam repente haec nos vel ad frugem optimam reducant, vel incautos subinde in desperationem abducunt! si primum: sic nos ad frugem vtpote optimam reducti virtuosissimam atque adeo bonis moralibus abundantem vitam ducimus, cui occasionem dederat vitiosa vita prius tractata; si secundum: sic alii infiniti homines visa hominum vitiosorum desperatione et huius effectu discunt a vitiis cauere et actiones suas normae morum melius adcommodare, seu vitia illa, nempe mala moralia, in casu vtroque augent bonum morale.

XXIX.

Egyrészt a fizikai javak, másrészt a fizikai és erkölcsi bajok értékei az erkölcsi jót gyarapítják. A fizikai javakat illetően: amikor nézzük e világ csodálatos szerkezetét, a dolgok rendjét, a csillagok mozgását, az állatok, a növények, ásványok stb. és az ember bámulatra méltó felépítését, akaratlanul is nemcsak Isten megismerésére (ld. II. fejt.), hanem szeretetére is ösztönzést kapunk; e javak érett megfontolása ad számunkra véleményem szerint indítékot azon cselekedeteinkhez, amelyek kifejezésre juttatják Isten iránti szeretetünket; ámde ilyen jellegű tetteink feltétlenül összhangban állnak az erkölcsi törvénnyel, vagyis erkölcsi javak; ezért a fizikai javak értékei az erkölcsi jót gyarapítják. Továbbá: a testi bajokból megtanuljuk jobban becsülni a testi javakat: mert mikor ép, szép, egészséges stb. testnek örvendünk, mihelyst egy sánta, süket, szerencsétlen embert látunk, önkéntelenül is Istenre gondolunk, hálát adunk neki, hogy mentesnek teremtett bennünket az ilyen nyomorúságtól, és így újabb ösztönzést nyerünk olyan cselekedetekre, amelyek hálánkat tanúsítják Isten iránt; az ilyen cselekedetek összhangban állnak az erkölcsi törvénnyel, tehát erkölcsi javak, következésképpen a testi bajok értékei ugyancsak az erkölcsi jót gyarapítják. Végül ha sok éven át bűnökben élünk, és azokból kifolyólag különböző kellemetlenségekbe bonyolódunk, mindenfelől bajok szorongatnak, elveszítjük összes barátainkat, mindezen bajok vagy igen gyorsan a helyes útra térítenek vissza bennünket, vagy – ha nem vigyázunk – tüstént kétségbeesésbe taszítanak; az előbbi esetben a helyes útra visszatérve igen erényes, jó erkölcsökben bővelkedő életet folytatunk, s erre az előbb tárgyalt bűnös élet adott alkalmat; a második esetben rengeteg ember a bűnösök kétségbeesésének láttán és hatására megtanulja, hogy kerülje a bűnöket, cselekedeteit jobban szabja az erkölcsi normákhoz, vagyis ezek az erkölcsi bűnök mindkét esetben az erkölcsi jót gyarapítják.

§. XXX.

Bonorum, quae in mundo sunt, valor intrinsecus est positivus, malorum negativus. Bona quaecunque reapse ponunt aliquid in ente, atque adeo statum entis siue finiti siue infiniti perficiunt; sic bona metaphysica, nempe omniscientia, sapientia, omnipotentia etc. perfectissimam faciunt Dei naturam, item rationalitas, vis sentiendi etc. perfectam reddunt in suo genere hominis essentiam, quae sunt totidem bona physica, et virtutes quantum ornent creaturam rationalem, nemo non videt? quae rursus sunt bona moralia (§. XXVII.); hoc ipso autem bona, quod statum entium perficiant, simul eadem excipiunt e statu nullae perfectionis, qui est nihilum, et ad statum perfectionis, qui est plus nihilo, perducunt; hoc, inquam, praestant bona in entibus per suum valorem, qui est perfectio, seu bona per valorem suum intrinsecum collocant entia, quibus insunt, ad statum plus nihili perfectionis; igitur bonorum, quae in mundo sunt, valor intrinsecus est positivus, quippe valor positivus est ille, qui est plus nihilo, vt bene in Mathesi definitur. Contra mala quaevis sunt totidem defectus, hi vero nihil ponunt in ente, sed potius illud mulctant realitatibus, non sunt itaque realitates, non sunt plus nihilo perfectionis, imo nec sunt nihil perfectionis et imperfectionis, nihilum enim perfectionis et imperfectionis est status ille entis, in quo ens liberum foret ab omni perfectione et imperfectione, mala itaque collocant ens infra statum nihili perfectionis et imperfectionis, a quo vt liberetur, singulis, quae habet mala, exui debet, et tunc erit in aequilibrio bonorum et malorum, vt dici potest, negativus, et vt ex hoc quoque emergat, bonis sese ens finitum siue physicis, siue moralibus muniatur est necesse; at esse infra statum nihili perfectionis est esse in negativus quodam valore, cum hic valor sit infra seu minus nihilo, vt in Mathesi itidem notum est: quare mala ponunt ens infra nihilum perfectionis et imperfectionis, et quidem propter suum valorem intrinsecum seu mala, quae in mundo existunt, sunt valoris negativi.

A világban fellelhető jónak belső értéke pozitív, a rosszaké negatív. Minden jó ténylegesen hozzáad valamit a létezőhöz, sőt tökéletesíti mind a véges, mind a Végtelen Létező állapotát; így a metafizikai javak, ti. a mindentudás, a bölcsesség, a mindenhatóság stb. Isten természetét teljességgel tökéletessé teszik; hasonlóképpen a gondolkodóképeség, a felfogóképeség stb. – ezek mind fizikai javak – a maga nemében tökéletessé teszik az emberi lényt; azt is mindenki látja, hogy az erények mennyire ékesítik az értelmes teremtményt; az erények viszont erkölcsi javak (ld. XXVII. fej.): ámde azáltal, hogy a létezők állapotát tökéletesítik, egyszersmind kiemelik őket a teljes tökéletlenség állapotából, azaz a semmiből, és a tökéletesség állapota felé vezetik őket, amely több a semminél; a javak a létezőkben ezt szerintem értékük segítségével valósítják meg, ez az érték pedig a tökéletesedés, vagyis a javak belső értékük révén juttatják a semminél nagyobb tökéletesség állapotaiba azokat a lényeket, amelyekben lakoznak; tehát a világban lévő javak belső értéke pozitív, ugyanis pozitív érték az, amely több a semminél, mint ezt a matematika helyesen definiálja. Ezzel szemben minden rossz megannyi fogyatékoság: ezek semmit sem adnak hozzá a létezőhöz, hanem inkább megfosztják azt javaitól, tehát nem értékek, nem többek a tökéletesség teljes hiányánál; sőt nem is nulla tökéletességűek és nulla tökéletlenségűek, hiszen a nulla tökéletesség is, a nulla tökéletlenség is a létezőnek egy olyan állapota, amelyben a létező mentes minden tökéletességtől és tökéletlenségtől, a rossz tehát a létezőt a nulla tökéletesség és a nulla tökéletlenség állapota alá süllyeszti; hogy ebből az állapotból kiszabaduljon, le kell vetkeznie minden egyes rossz tulajdonságát, és akkor a jó és a rossz egyensúlyba kerül nála, mondhatni negatív egyensúlyba; és hogy ebből is kijusson, a véges létezőnek önmagát kell felvértéznie mind fizikai, mind erkölcsi javakkal; a nulla tökéletesség alatti létezési állapot negatív értékű létezést jelent, mivel ez az érték a nulla alatt van, tehát kisebb a nullánál, mint ez a matematikában szintén ismeretes, ezért a rossz tulajdonságok a létezőt a nulla tökéletesség és a nulla tökéletlenség állapota alá süllyesztenek, mégpedig belső értékük következtében, vagyis a világban létező rossz negatív értékű.

§. XXXI.

Ex hoc non sequitur Deum res minores nihilo creasse. Ex huiusmodi ratiocinatione, cum Deus reapse mala physica creauerit, inferri posse quis dicet: a Deo res minores nihilo creatas fuisse, quas tamen creari repugnat, cum creatio sit productio rei alicuius e nihilo ad statum actualem, qui est plus nihilo (a); at haec illatio illico euanescit, si cogitemus nullum ens creatum existere ex solis malis physicis, omne enim, quod existit, si nihil aliud boni habet, quam solam elementorum compositionem, iam habet tantam perfectionem, quae superet omnia cetera mala physica sibi copulata. Sane maior perfectio est, quod e. g. homo sit rationalis, quod sentiat, viuat, quam sit imperfectio, quod sit claudus, coecus etc., et tametsi hae imperfectiones obscurant quodammodo illas perfectiones, tamen non euanescent respectu imperfectionum spectato suo valore, seu tota mixtio e perfectionibus et imperfectionibus, nempe e bonis et malis physicis in dicto homine est valoris positiui. De bonis et malis moralibus nihil hic dici potest, cum neutrum Deus immediate creauerit, sed posuit duntaxat ens tale, quod per vim actiuam et libertatem sibi inditam ad vtrumque indifferens est. Denique mala metaphysica sunt in statu negatiuo respectu entis infiniti, hoc quippe est increatum, mala metaphysica autem seu collectio tota huius mundi est creata.

(a) Cf. System. Phil. a me editi P. I. Metaph. §. XLVI.

XXXI.

Ebből nem következik, hogy Isten negatív értékű dolgokat teremtett. Ilyen okoskodás alapján valaki azt mondhatná, hogy mivel Isten valóban teremtett fizikai rosszat, ebből azt a következtetést lehet levonni, hogy Isten negatív értékű dolgokat teremtett; ilyenek teremtése azonban ellentmondás, hiszen a teremtés valaminek a létrehozását jelenti a semmiből a valóságos állapotba, amely több a semminél (a); ámde ez a következtetés tüstént semmivé válik, ha meggondoljuk, hogy nincs olyan teremtett létező, amely pusztán fizikai rosszból állna, hiszen minden létezőben, ha egyéb jó nincs is benne, mint pusztán az elemek összeszerkesztettsége, máris van annyi tökéletesség, amely felülmúlja a hozzákapcsolódó összes többi fizikai rosszat. Nyilvánvalóan nagyobb értékű tökéletesség az pl., hogy az ember gondolkodik, érez, él, mint amekkora tökéletlenség az, ha sánta, vak stb.; és jóllehet e tökéletlenségei némiképp árnyékot vetnek tökéletességeire, ez utóbbiak értéküket tekintve nem válnak semmivé a tökéletlenségekhez viszonyítva; vagyis a tökéletességek és tökéletlenségek, azaz a fizikai jó és rossz tulajdonságok ezen egész keveréke az illető emberben pozitív értékű. Az erkölcsi jóról és rosszról itt semmit nem lehet mondani, hiszen egyiket sem Isten teremtette közvetlenül, mert ellenkezőleg: olyannak teremtette a teremtményt, hogy a reá ruházott cselekvőképesség és szabadság révén egyikre sincs elkötelezve. Végül a metafizikai rossz a Végtelen Lény vonatkozásában csak mint tagadás létezik, mivel a Végtelen Lényt nem teremtették, ezzel szemben a metafizikai rossz, vagyis e világ egész összessége teremtett.

(a) Martinovics itt hivatkozott munkájára ld. a VII. fejezet (a) jegyzetét!

§. XXXII.

Bona et Mala, quae in mundo sunt, arctissimo nexu semper iuncta fuerunt. De solis bonis et malis physicis ac moralibus hic agitur, quae si nec in statu possibilitatis, nec in actuali separata exstiterunt, utique semper connexa fuerunt, et si quidem connexio haec malorum cum bonis non profluit a voluntate diuina, seu si est intrinsece possibilis, hoc ipso dicta connexio adeo arcta est, ut si Deus bona creare velit, non possit non creare et mala, sed bona et mala nec in statu possibilitatis, nec in actuali separata exstiterunt, item connexio eorum est independens a voluntate diuina: itaque bona et mala, quae in mundo sunt, arctissimo nexu semper iuncta fuerunt. Robur huius argumenti tale est: 1mo bona et mala tam physica, quam moralia sunt ex natura sua finita, quia spectant ad seriem huius collectionis rerum creaturarum (§. XII.¹), sunt itaque res minores Deo adeoque possibiles (§. VIII.) maxime ideo, quod nullam contradictionem inuoluant, at res possibiles taliter creati debuerunt, si creandae erant, qualiter fuerunt possibiles (§. X.), nempe euidens est res possibiles per creationem non nisi statum mutare: ergo bona et mala tam physica, quam moralia si connexa fuerunt in possibilitatis statu, connexa quoque existere debent, et cum connexa existere non possent (ubi tamen ea ita existere videmus), nisi haec connexio fuisset possibilis, tuto inferre licet: bona et mala in utroque statu fuisse connexa, id est nonnulla bona et mala ita connexa sunt, ut in eodem ente simul existant, alia vero iuncta sunt instar catenae, bonaque malis et vicissim succedunt; 2do connexio isthaec nulla ratione pendet a voluntate diuina, si enim e. g. homo claudus, caecus, item virtutis et vitii capax non fuisset ex natura sua possibilis, talis creati non potuisset a Deo.

¹ Recte: XXVII.

A világban fellelhető jó és rossz mindenkor a legszorosabban összefonódott. Itt csak a fizikai és erkölcsi jót és rosszat tárgyaljuk; ha ezek sem a lehetőség állapotában, sem a létezés állapotában nem léteztek egymástól elválasztottan, azaz ha mindig összefonódtak, és ha a jó és a rossz ezen összefonódása nem Isten akaratából származik, vagyis ha immanens lehetőség, akkor ez az összefonódás oly szoros, hogy ha Isten jót akarna teremteni, kénytelen lenne megteremteni a rosszat is; ámde a jó és a rossz sem a lehetőség, sem a megvalósulás állapotában nem létezett egymástól elszakítottan; összefonódásuk tehát Isten akaratától független, így a világban fellelhető jó és rossz mindig a legszorosabban összefonódott egymással. Érvelésünk veleje az alábbi: először is mind a fizikai, mind az erkölcsi jó és rossz természeténél fogva véges, mivel a teremtett világ ezen összességének sorozatára vonatkoznak (ld. XII. fej.¹), ezért Istennél alacsonyabb rendűek, és nagyon is lehetségesek (ld. VIII. fej.), főképp azért, mert nem eredményeznek ellentmondást; ámde a lehetséges dolgokat olyannak kellett megteremteni, ha teremtésük szükséges volt, amilyenek lehetségesek voltak (ld. X. fej.), hiszen nyilvánvaló, hogy a lehetséges dolgok a teremtés révén csupán állapotukat változtatják meg; tehát ha a fizikai és erkölcsi jó és rossz már össze volt fonódva a lehetőség állapotában, akkor összefonódnak kell lenniök a létezés állapotában is; és mivel csak akkor létezhetnek összefonódva (és látjuk, hogy így léteznek), ha ez az összefonódás lehetséges volt, bizton kimondhatjuk: a jó és a rossz mindkét állapotban összefonódott, azaz bizonyos jó és rossz tulajdonságok úgy fonódnak össze, hogy egyszerre vannak meg egyazon lényben, mások pedig láncszerűen kapcsolódnak, és a jó és a rossz váltakozik egymással; másodszor: ez az összefonódás semmiképp sem Isten akaratától függ, mert pl. ha természeténél fogva nem volna lehetséges egy olyan ember, aki sánta, vak, ugyanakkor erényre és bűnre egyaránt képes, akkor Isten sem teremthetett volna ilyent.

¹ Helyesen: XXVII.

§. XXXIII.

Bona et mala separatim ne concipi quidem a nobis possunt. Valores bonorum sunt positiui, malorum negatiui (§. XXX.); sed valor positiuus opponitur negatiuo, vt notum ex Mathesi est: igitur bona malis opponuntur; quis autem oppositorum adcuratam notionem habebit sine mutua eorumdem relatione? Sane primae, quas habuimus in tenera aetate nostra de bono et malo, ideae verae erant relatiuae, nisi enim edocti fuissetus, quid bonum sit, non cognovissemus malum et vicissim; imo sana ratio non reprobaret naturaliter malum, nisi e contra itidem naturali ductu probaret bonum, atque haec ita videntur mihi certa, vt a nemine in prudens dubium vocari queant. Quis e nobis claudum e. g. hominem pro malo physico haberet, nisi notionem hominis integri vulgarem haberemus, illam quippe claudi hominis inproportionem ita duntaxat aduertimus, quatenus nobis debita proportio nota est hominis. Quis malum morale, e. g. intemperantiam auersaretur, nisi simul decorem temperantiae adprehenderet, et ad illam sectandam excitaretur? Quamuis autem fiat persaepe, vt bonorum notiones actuales habeamus sine comparatione actuali ad ideas malorum, quod inde prouenit, quia iam mali habitualement initio aetatis nostrae rationalis conceptam habeamus notionem; illas tamen efformare possemus numquam, si de his non satis prius informati fuissetus: hinc bona et mala separatim ne concipi quidem a nobis possunt.

XXXIII.

Mi sem tudjuk elképzelni a jót és a rosszat egymás nélkül. A jó értéke pozitív, a rosszé negatív (ld. XXX. fej.); ámde a pozitív érték ellentéte a negatív értéknek, mint ez a matematikából ismeretes: tehát a jó ellentéte a rossznak; ámde vajon kinek lesz pontos fogalma ellentétekről, ha nem viszonyítja őket egymáshoz? Nyilvánvaló, hogy első valós elképzeléseink, melyeket gyermekkorunkban alkottunk a jóról és a rosszról, viszonylagosak voltak, hiszen ha nem tanítottak volna meg bennünket arra, hogy mi a jó, nem ismerhettük volna meg a rosszat, és fordítva, sőt a józan ész sem helytelenítené természetszerűen a rosszat, ha a másik oldalon ugyancsak a természet útmutatásával nem helyezelné a jót; ezek olyan bizonyosnak tűnnek szememben, hogy ép ésszel senki sem vonhatja őket kétségbe. Melyikünk tartaná például testi fogyatékosnak a sánta embert, ha nem volna köznapi fogalmunk az egészséges emberről; és a sánta ember fogyatékoságát is csak azért vesszük észre, mert tudjuk, milyennek kell lennie az ép embernek. Ki ítélne el egy erkölcsi rosszat, pl. a mértéktelenséget, ha egyidejűleg nem lenne fogalma a mértékletesség erényéről, és nem nyerne ösztönzést gyakorlására? Persze gyakran megeshet, hogy van tényleges fogalmunk a jóról anélkül, hogy azt ténylegesen összevetnénk a rosszról alkotott elképzeléssel; ez abból fakad, hogy már van szilárd fogalmunk a rosszról, amely gyermekkorunkban a gondolkodással együtt alakult ki bennünk; e két fogalmat azonban soha nem tudnánk kialakítani, ha előzetesen nem világosítanak fel bennünket kellőképpen róluk; tehát el sem tudjuk képzelni a jót és a rosszat egymás nélkül.

§. XXXIV.

Bona et Mala ita in hoc mundo disposita sunt, vt eorum valor mutuo comparari debeat. Bona et mala tam mediate, quam immediate creata sunt certo ordine disposita (§. XII.), et valorem vnicum exprimunt, nempe felicitatem (§. XXVI.); item opposita sunt bona et mala (§. XXX.), denique cum pertineant ad seriem rerum creaturarum, sunt inaequalia etiam inter se (§. XIV.); sed quae in ordinem disposita sunt ad vnum valorem exprimendum, et quae tam opposita sunt, quam inaequalia, ea vtique mutuo comparari debent, quomodo enim e. g. numeri 40, 10, 30, 20 expriment valorem vnus numeri 40, nisi illi ordine aliquo, puta 40, 20, 30, 10 vel 30, 20, 40, 10 etc. disponantur, et nisi sint oppositi vt + 40, -20, +30, -10 etc. et inaequales, hoc quippe solum in casu erit $40 - 20 + 30 - 10 = 40$, atque hoc tantumdem est ac eos mutuo comparare. Denique bona et mala arctissimo nexu iuncta sunt (§. XXXII.), et separatim ne concipi quidem a nobis queunt (§. praec.): illa ergo ita in hoc mundo disposita sunt, vt eorum valor mutuo comparari debeat.

§. XXXV.

Bonorum et malorum, quae in mundo sunt, valores sese continuo elidunt. Bona et mala sunt valore opposita (§. XXX.), mutuoque comparari debent (§. praec.); at opposita si mutuo comparentur, sese elidunt, vt clarum est: itaque bonorum et malorum, quae in mundo sunt, valores sese continuo elidunt. Has elisiones reapse fieri in natura variis exemplis illustrari potest; spectemus primo entia, in quibus bona et mala physica coexistunt, et quidem speciatim e. g. hominem claudum aut gibbosum: huius creatio non obstante suo pede claudum aut gibbo ob eximia alia, quibus dotatus est, bona physica excellenter manifestat gloriam Dei externam, analogam felicitati tamquam fini primario mundi creati (§. XIX.), quam non manifestaret, nisi mala physica illius cum bonis physicis comparata penitus eliderentur; itidem si consideremus entia, in quibus bona moralia malis moralibus et vicissim succedunt, puta hominem: in hoc rursus dictam malorum et bonorum mutuam elisionem obseruabimus. Profecto virtutes subsequae in homine tollunt vitia praeterita, et vitia sequentia auferunt et euertunt virtutes praecedentes; virtutes collocant hominem ad statum perfectionis, qui est posituius, vitia ex eo deturbant, et ad negatiuum ponunt, ac proinde prorsus fini suo, nimirum felicitati inproportionatum efficiunt.

XXXIV.

A jó és a rossz úgy van elrendezve e világban, hogy értéküket össze kell vetni egymással. Mind közvetetten, mind a közvetlenül teremtetett jó és rossz meghatározott sorba van rendezve (ld. XII. fej.), és egyetlen értéket fejeznek ki, nevezetesen a boldogságot (ld. XXVI. fej.); továbbá a jó és a rossz ellentétek (ld. XXX. fej.); végül mivel a teremtmények sorához tartoznak, egyenlőtlenek (ld. XIV. fej.); ámde mivel sorba vannak rendezve, hogy egyetlen értéket fejezzenek ki, és mivel ellentétesek is, egyenlőtlenek is, mindenképpen össze kell őket egymással vetni, így pl. a 40, a 10, a 30, a 20 hogyan fog kiadni egyetlen számértéket, a 40-et, ha nem raktuk őket valamilyen sorba, pl. 40, 20, 30, 10 vagy 30, 20, 40, 10 stb., és ha nem ellentétes előjelűek, pl. +40, -20, +30, -10 stb. és nem különbözőek; mert csak ebben az esetben lesz $40 - 20 + 30 - 10 = 40$; ez nem más, mint kölcsönös egybevetésük. Végül: a jó és a rossz a legszorosabban összefonódik (ld. XXXII. fej.), és egymás nélkül még el sem tudjuk őket képzelni (ld. XXXIII. fej.); következésképpen úgy vannak elrendezve e világban, hogy értéküket egybe kell vetni.

XXXV.

A világban fellelhető jó és rossz értékei szüntelenül megsemmisítik egymást. A jó és a rossz ellentétes értékű (ld. XXX. fej.), és egybe kell őket vetni (ld. XXXIV. fej.); ámde ellenkező előjelűek összeadása esetén megsemmisítik egymást, ez világos; így a világban fellelhető jó és rossz értékei szüntelenül megsemmisítik egymást. Különböző példákön lehet bemutatni, hogy ez a megsemmisítés valóban végbemegy a természetben: vegyük szemügyre először azokat a létezőket fajon belül, amelyekben egymás mellett létezik a fizikai rossz és jó, pl. a sánta vagy a púpos embert; sánta lába vagy púpja ellenére más kitűnő testi adottságai miatt megteremtése igen jól tanúsítja Isten örök dicsőségét, amely azonos a világ teremtésének elsődleges céljával, a boldogsággal (ld. XIX. fej.); ez a tanúságtétel nem volna lehetséges, ha testi fogyatékoságait a testi pozitívumaival való összevetés teljességgel ki nem egyenlitené; ugyanez a helyzet, ha olyan lényeket vizsgálunk, amelyekben váltakozva található erkölcsi jó és rossz, pl. az emberben: nála is megfigyelhetjük a jó és a rossz említett kölcsönös kiegyenlítődsét. Az emberben a korábbi bűnöket eltörlik a későbbi erények, és az utóbb fellépő bűnök megsemmisítik, kitörlik az előző erényeket; az erények az embert a tökéletesedés állapotába helyezik, amely pozitív, a bűnök viszont kitérítik abból, és negatívvá teszik; ezáltal alkalmatlanná változtatják célja, a boldogság elérésére.

§. XXXVI.

Bonorum valoris magnitudo excedit generatim magnitudinem valoris malorum in mundo existentium. Magnitudo valoris bonorum in mundo existentium neque est aequalis magnitudini valoris malorum, neque eadem minor: si enim primum admittamus, cum valores bonorum et malorum sese continuo elidant (§. praec.), facto fine seriei finitae rerum creatarum (§. XIII.) dabunt iidem valores pro differentia nihilum, itaque felicitas, quae exprimit valorem totius collectionis rerum creatarum (§. XXVI.), foret aequalis nihilo; sed hoc dici nequit: nam in creatione huius mundi Deus respexit felicitatem tamquam finem primum eiusdem mundi (§. XIX.), hinc si dicta felicitas foret aequalis nihilo, in creatione huius mundi Deus respexisset nihilum, hoc molitus fuisset per suam infinitam sapientiam, consilium, et ipsa bonitas fundamentum mundi creati (§. XVII.) esset inanis; illud autem, quod nihil respicit, cuius sapientia et consilium in re maximi negotii nihil molitur, et cuius bonitas est prorsus inanis et vacua, nulla ratione gaudere potest infinita sapientia, consilio et bonitate (§. V., VI.); quod rursus his destituitur, vero sensu Deus dici nequit (§. I.): ergo felicitas non potest nihilo aequari, et per consequens nec magnitudo valoris bonorum est aequalis magnitudini valoris malorum. Si dicamus secundum: hoc ipso post mutuam eorundem elisionem (§. praec.) differentia foret minor nihilo seu valoris negatiui, residua nempe forent mala, quare felicitas exprimens valorem totius collectionis rerum creatarum (§. XXVI.) foret etiam mala seu infelicitas, condidisset igitur Deus mundum, ut nos aeternum infelices faceret, et ideo esset invidus, iniustus et omni tyranno peior, id est in dato casu non esset possibilis Deus bonus, sed tantum infinite malus, quae quanta sunt absurda! Atque ex his manifeste sequitur malorum valores a valoribus bonorum generatim excedi. Non tamen nego per hoc hominem dari talem, cuius vitia superent suas virtutes, sicque felicitati inproportionatum faciant, id est admitto in pluribus hominibus vi libertatis plures committi actiones, quae sint mala moralia, quam quae dici queant bona moralia, ex quo et infelicitatis existentiam alibi ostendam citra iacturam bonitatis diuinae, et haec ratio est, quod duntaxat generatim mala a bonis excedi adseruerim.

XXXVI.

A jó értékének nagysága együttesen meghaladja a világban létező rossz értékének nagyságát. A világban létező jó értékének nagysága nem egyenlő a rossz értékének nagyságával, s nem is kisebb annál; ha ugyanis az elsőt fogadjuk el, amikor a jó és a rossz értékei szüntelenül megsemmisítik egymást (ld. XXXV. fej.), akkor a teremtmények véges sorának legvégén (ld. XIII. fej.) ezen értékek különbsége nulla lesz, tehát a boldogság, amely a teremtmények összességének az értékét fejezi ki (ld. XXVI. fej.), egyenlő lenne a semmivel; ámde ezt nem lehet mondani: ugyanis e világ teremtetésekor Isten a boldogságot tekintette a világ elsődleges céljának (ld. XIX. fej.), ezért ha az említett boldogság egyenlő volna a semmivel, Isten e világ teremtetésekor a semmit tűzte volna ki céljául, és végtelen előrelátásával, bölcsességével ezért fáradozott volna, és a teremtetett világ alapja, Isten jósága (ld. XVII. fej.) tartalmatlan volna, mert aminek a célja semmi, s akinek bölcsessége és szándéka egy alapvető fontosságú dologban a semmit valósítja meg, akinek a jósága teljességgel tartalmatlan és üres, az semmiképp sem örvendhet végtelen bölcsességnek, megfontoltságnak és jóságnak (ld. V–VI. fej.), márpedig e tulajdonságok híján valódi értelemben Istennek sem mondható (ld. I. fej.); tehát a boldogság nem lehet egyenlő nullával, következésképpen a jó értékének nagysága sem egyenlő a rossz értékének nagyságával. Ha a második kijelentést tesszük magunkévá, abból az következne, hogy kölcsönös megsemmisítésük után (ld. XXXV. fej.) a különbség kisebb lenne a nullánál, azaz negatív értékű lenne, hiszen a különbség rossz lenne, ezért a teremtmények egész összességének értékét kifejező boldogság (ld. XXVI. fej.) szintén rossz, azaz boldogtalanság volna, tehát Isten azért teremtette volna a világot, hogy örökre boldogtalanná tegyen bennünket, ezért irigy, igazságtalan, minden zsarnoknál gonoszabb volna; ez esetben viszont nem lehetne jó Isten, hanem csupán végtelenül rossz: mindez megannyi képtelenség! A fentiekből világosan következik, hogy a jó értékei összességükben felülmúlják a rossz értékeit. Persze ezzel korántsem tagadom, hogy akad olyan ember, akinek bűnei felülmúlják erényeit, és ezáltal a boldogságra alkalmatlanná teszik, azaz elfogadom, hogy a szabadság hatása következtében számos embernél több erkölcsileg rossz cselekedet valósul meg az erkölcsileg jónak mondhatónál; másutt ki fogom mutatni ennek alapján, hogy létezik boldogtalanság is anélkül, hogy csökkentené Isten jóságát, és ez az oka azon állításomnak, hogy legalábbis összességében a jó felülmúlja a rosszat.

§. XXXVII.

Mundus hic est fini suo, qui est felicitas, perfecte proportionalis. Collectio tota rerum creatarum efficit hunc mundum (§. XV.), in hac porro collectione sunt mala et bona (§. XXVII.), seu verius tota collectio resultat e bonis et malis, et cum generatim valor bonorum excedat valorem malorum, collectio rerum creatarum, id est mundus hic spectari potest veluti residuum quoddam bonorum (§. praec.), sed residuum hoc est valoris positiui, est, inquam, vera perfectio, sicut et felicitas, huic itaque mundus est perfecte proportionalis. Atque iam iterum patet, quam apte felicitas exprimat valorem totius collectionis rerum creatarum, id quod etiam alibi (§. XXVI.) demonstraui. Ex hoc vltro inferre licet, quod si Deus felicitatem finitam pro fine creationis statuere voluit, non potuit alium mundum creare, quam qui e bonis et malis constet, quam sequelam suo loco fusius etiam deducam; itaque finis mundi ex oppositarum rerum creatione obtinetur, vnde vis argumenti (§. VII.) aliqua ex parte pendet.

XXXVII.

E világ tökéletesen arányos céljával, a boldogsággal. A teremtmények összessége alkotja e világot (ld. XV. fej.), továbbá ezen összességben van jó és rossz (ld. XXVII. fej.), helyesebben ez az összesség jóból és rosszból áll; mivel pedig összességében a jó értéke felülmúlja a rosszét, a teremtmények összessége, vagyis e világ úgy tekinthető, mint amelynek értékmaradéka jó (ld. XXXVI. fej.); ámde e maradék pozitív értékű, azaz mondhatni valós tökéletesedés, egyszersmind boldogság is, így hát a világ tökéletesen arányos a boldogsággal. Tovább most már az is nyilvánvaló, milyen jól kifejezi a boldogság a teremtmények összességének értékét: ezt fentebb (ld. XXVI. fej.) már kimutattam. Ebből önként következtethetünk arra, hogy ha Isten véges boldogságot szánt a teremtés céljául, nem teremthetett másféle világot, mint amelyik jóból és rosszból áll; ezt a következtetést a maga helyén bővebben is le fogom vezetni; tehát a világ célja ellentétes dolgok teremtéséből valósul meg, s ettől függ részben érvelésünk ereje (ld. VII. fej.).

§. XXXVIII.

Repugnat duos fines oppositos creationi mundi praefigere, quales forent felicitas et infelicitas. Cum finis mundi creati sit et proportionalis (§. praec.), et valorem illius apte exprimat (§. XXVI.), tuto concludere licet: in tota collectione nihil exstare, quod oppositum aliquem secundum finem, e. g. infelicitatem exprimat generatim, id est collectio rerum creatarum non est ita ordinata, vt ea sit simul excessus bonorum (§. XXXVI.) et malorum, quamuis si series dicta rerum creatarum (§. XII.) interrumpatur, fieri possit, vt subinde excessus malorum obtineatur, quod sit, dum e. g. homo vitiis plenus moritur, et a serie mundi currente spectatis bonis et malis moralibus excluditur, in hoc quippe excessus malorum remanet, at propterea series rerum creatarum generalis non euadit valoris negatiui, quae sola exprimitur per felicitatem, seu cui soli Deus praefixit felicitatem pro fine primario (§. XIX.). Denique hoc ipso, quod felicitas apte exprimat valorem totius collectionis rerum creatarum, frustra ponitur secundus finis priori oppositus, sed Deus nihil frustra statuere potest, quia plenus consilio et sapientia est: repugnat ergo Deo duos fines oppositos creationi mundi praefigere, quales forent felicitas et infelicitas; imo si per impossibile ponatur existere aliud aliquod principium natura sua malum praeter Deum, quod pro fine alicuius collectionis rerum creatarum statuatur infelicitatem, deberet hoc ipso alius praeter hunc existere mundus, cuius valoris residuum essent mala sicque infelicitati proportionalia.

Önellentmond s két ellentétes célt kitűzni a világ teremtése számára, pl. a boldogságot és a boldogtalanságot. Mivel a teremtet világ célja egyrészt arányos vele (XXXVII. fej.), másrészt pontosan kifejezi annak értékét (ld. XXVI. fej.), bátran levonható az a következtetés, hogy összességében nem létezik semmi olyan, ami valamiféle második, ellentétes célt fejezne ki összességében, pl. a boldogtalanságot, azaz a teremtmények összessége nem olyan rendszert alkot, amelynek végösszege jó is, rossz is (ld. XXXVI. fej.), ámbár ha a teremtmények említett sorozatát (ld. XII. fej.) valami megszakítaná, bekövetkezhetnék, hogy különbséggént a rosszat kapnánk; ez a helyzet pl., amikor egy igen bűnös ember meghal, és kimarad a világ folyásából erkölcsi jó és rossz tekintetében; az ő esetében ugyanis a maradék negatív lesz, ámde ettől még a teremtmények egész sorozata nem válik negatív értékűvé, mert a boldogság csak az egész sorozatra vonatkozik, csupán ez elé tűzte ki elsődleges célként Isten a boldogságot (ld. XIX. fej.). Annak következtében, hogy a boldogság pontosan kifejezi a teremtmények összességének értékét, hiába is tételezünk fel egy második, az előbbivel ellentétes célt számára; mi több, Isten nem képes semmi hiábavaló elhatározásra, mivel telve van bölcsességgel és megfontoltsággal: ellentmondás tehát, hogy Isten két olyan ellentétes célt szabjon a világ teremtése elé, mint a boldogság és a boldogtalanság; ha pedig feltételeznénk azt a lehetetlenséget, hogy Isten mellett létezik még egy, természetétől fogva rossz szubsztancia, amely a teremtmények valamely összessége céljául a boldogtalanságot tűzné ki, akkor léteznie kellene a mi világunk mellett egy másik világnak is, amelynek értékösszege negatív volna, tehát a boldogtalansággal arányos.

§. XXXIX.

Infelicitas non est finis praefixus creaturae rationali. Infelicitas non est proportionalis finis huic mundo, neque exprimit valorem totius collectionis rerum creaturarum (§. XXVI. et XXXVII.): itaque praefigi a Deo pro fine mundi non potuit, et quia creaturae rationali competit frui fine mundo praefixo (§. XXIII.), hoc ipso infelicitas neque creaturae rationali pro fine praefigi potuit a Deo. Spectatis rebus, ut in se sunt, creatis videmus bona physica maiora quam mala (§. XXXVI.) esse, item bona physica malaque tam physica, quam moralia augere bonum morale (§. XXIX.), hinc spectata serie rerum generali huius mundi bona excedunt mala: quomodo itaque haec exprimet infelicitas? quomodo Deus, quem existere (§. I., II., III., IV.) et infinite esse bonum a priori, ut aiunt, demonstraui (§. V., VI.), potuisset dictam infelicitatem pro fine hominis immediato ponere?

§. XL.

Infelicitas creaturarum rationalium, etsi pro fine mundi non ordinata, si ponatur existere, perficit felicitatem. Felicitas est status ab omnibus miseriis liber et plenus solatio (§. XX.), hic autem resultat ex manifestatione clara attributorum Dei (§. XXI.), quae relate ad quodvis attributum Dei aequalis esse debet (§. XXII.), id est ad felicitatis statum perfecte possidendum requiritur omnium attributorum et in aequali gradu manifestatio, inter quae et iustitia diuina locum habet; at haec manifestari nulla ratione potest, nisi vi puniendi mala moralia Deus polleat, et nisi reapse hanc exercere valeat; quomodo autem plectet eadem mala moralia, nisi admittat existentiam infelicitatis? haec quippe resultat ex excessu malorum moralium in ente rationali: itaque iustitia sine infelicitatis existentia, felicitas sine notione iustitiae et hoc ipso etiam felicitas sine infelicitate obtineri non potest, seu si haec ponatur existere, perficit ipsam felicitatem.

XXXIX.

A boldogtalanság nem az értelmes teremtmény elé tűzött cél. A boldogtalanság nem arányos célja ennek a világnak, és nem fejezi ki a teremtmények összességének értékét (ld. XXVI. és XXXVII. fej.), tehát Isten nem tűzhette ki a világ céljául; és minthogy a gondolkodó teremtménynek jutott osztályrészül, hogy a világ elé tűzött célt élvezze (ld. XXIII. fej.), ennél fogva a boldogtalanságot Isten nem tűzhette ki az értelmes teremtmény céljául. Önmagukban megvizsgálva a teremtményeket láthatjuk, hogy a fizikai jó magasabb értékű, mint a rossz (ld. XXXVI. fej.), tovább a fizikai jó és a fizikai és erkölcsi rossz az erkölcsi jót gyarapítja (ld. XXIX. fej.), ennek következtében a világ dolgainak egész sorozatát tekintve több a jó, mint a rossz: mi módon fejezhetné ezt ki a boldogtalanság? Isten, akiről kimutattam, hogy létezik (ld. I., II., III., IV. fej.), és szakkifejezéssel a priori végtelenül jó (ld. V., VI. fej.), hogyan tűzhette ki az ember közvetlen céljául a szóban forgó boldogtalanságot?

XL.

Az értelmes lények boldogtalansága, noha nem rendeltetett a világ céljául, de ha feltételezzük létét, tökéletesítheti a boldogságot. A boldogság minden nyomorúságtól mentes és vigasszal teljes állapot (ld. XX. fej.); ez az állapot Isten tulajdonságainak világos megnyilatkozásából fakad (ld. XXI. fej.); e megnyilvánulásnak Isten bármely tulajdonsága vonatkozásában egyenlőnek kell lennie (ld. XXII. fej.), azaz a boldogság állapotának tökéletes birtoklásához Isten valamennyi tulajdonságának egyenlő mértékű megnyilvánulására van szükség; e tulajdonságok között szerepel Isten igazságossága: ez azonban semmiképp sem nyilvánulhat meg, ha Istennek nincs hatalma az erkölcsi rosszat büntetni, és e hatalmat nem képes ténylegesen gyakorolni; ámde hogyan büntethetné az erkölcsi rosszat, ha nem engedné meg a boldogtalanság létezését? A boldogtalanság ugyanis abból ered, hogy az illető értelmes lényben többségben van az erkölcsi rossz: következésképp az igazságosság nem valósulhat meg a boldogtalanság létezése nélkül, sem a boldogság az igazságosság fogalma nélkül, következésképp a boldogság sem érhető el a boldogtalanság nélkül; vagyis ha feltételezzük a boldogtalanság létezését, akkor ez magát a boldogságot tökéletesíti.

§. XLI.

Infelicitatis existentiam posita felicitate admittere debet bonitas diuina.

Non solum ea vi suae bonitatis Deus producere debet, si mundum creare velit, quae immediate fluunt ex bonitate diuina, vt inter alia est felicitas (§. XVII., XVIII. et XIX.), sed etiam illa, quae cum his essentialem nexum habent; at infelicitas essentialem nexum habet cum felicitate, quia hanc illa perficit (§. praec.): quare posito, quod Deus velit praefigere felicitatem pro fine creaturae rationalis, existentiam infelicitatis vi suae bonitatis etiam admittere debet. Ex praecedente et praesenti positionibus erui necessitatem existentiae infelicitatis, ex positione autem (§. XXXIX.) deduxi infelicitatem non esse finem a Deo positum creaturae rationali, quae nemini adparere debent opposita; enimvero quia bonitas diuina relatiua (§. VI.) nihil mali entibus possibilibus finitis intendere potest, ideo ad eam spectauit, ne homines e possibilitate eriperentur, vt infelices euadant, ideo, inquam, infelicitas nequit esse hominum finis a Dei bonitate praefixus: et simul quia felicitas ex diuinae bonitatis natura emanat (§§. citt.), et haec perficitur infelicitate (§. praec.), ideo rursus bonitati dictae plane conforme est, vt eadem infelicitas velut adminiculum essentiale felicitatis existat.

A boldogság tételezése esetén az isteni jóságnak meg kell engednie a boldogtalanság létezését is. Istennek jóságából következően nemcsak a jóságból közvetlenül adódó dolgokat kell létrehoznia, amikor a világot meg akarja teremteni, amilyen többek között a boldogság (ld. XVII., XVIII., XIX. fej.), hanem azokat a dolgokat is, amelyek lényegileg összefonódnak velük; a boldogtalanság lényegileg összefonódott a boldogsággal, mivel tökéletesíti ezt (ld. előző fej.), tehát ha feltételezzük, hogy Isten a boldogságot akarja az értelmes teremtmény elé céljául kitűzni, jóságából következően meg kell engednie a boldogtalanság létezését is. A megelőző és a mostani állításból a boldogtalanság létének szükségességét következtettem ki; a XXXIX. paragrafus tételéből viszont azt vontam le, hogy Isten nem a boldogtalanságot tűzte ki a gondolkodó lény céljául; senki ne tartsa e kettőt ellentétesnek: ugyanis mivel Isten relatív jósága (ld. VI. fej.) nem akarhat semmi rosszat a lehetséges véges létezőknek, ügyelt arra is, hogy az emberek ne azért szakadjanak ki a lehetőség állapotából, hogy boldogtalanok legyenek; ezért állítom, hogy a boldogtalanság nem lehet az isteni jóság által az emberek elé tűzött cél; s mivel a boldogság az isteni jóság természetéből árad (idézett paragrafusok), és a boldogtalanság tökéletesíti Őt (ld. előző fej.), tökéletesen összhangban áll ezzel a jósággal, hogy létezzék boldogtalanság is mint a boldogság lényegi eszköze.

§. XLII.

Existentia infelicitatis conformis est bonitati diuinae relatiuae. Si bonitas diuina relatiua non est conformis aut componibilis cum existentia infelicitatis hominis e. g. A, B, C etc., Deus non esset relatiue bonus, nisi determinatus ille creaturarum rationalium numerus ab ipso creatus felicitatem veluti generalem mundi finem primarium consequeretur, id est in dato casu bonitas diuina penderet essentialiter a determinato numero entium perficiendorum, vt consideranti patet (§. VII.); sed bonitas diuina relatiua nec a finito, nec ab infinito numero entium perficiendorum dependet (§. cit.), itaque existentia infelicitatis conformis est bonitati diuinae relatiuae. Vulgarem sane ac plane corruptam habent ii attributorum diuinorum notionem, qui eorum infinitatem ex effectibus productis ac nobis communicatis stricte metiuntur, nempe qui existimant Deum non esse e. g. omnipotentem, nisi actualiter creet omnia possible, non esse iustum infinite, nisi poenas entibus finitis infinite intensas dictet, non esse denique bonum, nisi entibus itidem finitis felicitatem infinitam, quod repugnat (§. XXV.), omnibus singillatim reapse conferat. A priori igitur demonstrare et metiri oportet attributa Dei, nempe e notione vera entis necessarii, hoc quippe gaudet infinitis et omnibus possiblebus perfectionibus (a): tale porro ens Deum adpellamus (§. I.), hic ergo est infinite potens siue vnum, siue omnes possible mundos creet, est infinite iustus, si quotcunque entia puniat, est infinite bonus siue vni, siue pluribus, siue demum omnibus felicitatem conferat. Id tamen vnum censeo esse necessarium, vt nempe manifestetur attributum aliquod Dei, debere effectum illi attributo proportionatum existere saltem vnicum, qui sit nobis notus, et qui si non existat, non ideo carebit Deus attributo aliquo, cuius nullus effectus est nobis notus, sed tantum Deum gaudere eodem ignorabimus.

(a) Cf. Cl. Storchenau op. cit. Lib. I. Ont. Sect. III. c. I. §. CXIII.

A boldogtalanság léte összefér Isten viszonyuló jóságával. Ha Isten viszonyuló jósága nem összeférhető, nem összeegyeztethető A, B, C stb. ember boldogságának létezésével, akkor Isten csak akkor volna relatív jó, ha az értelmes teremtmények általa teremtetett meghatározott száma elnyerné a boldogságot mint a világ általános, elsődleges célját, vagyis az adott esetben az Isten jósága lényegében a teremtetendő lények véges számától függne, mint ez világos a gondolkodó előtt (ld. VII. fej.); ámde Isten relatív jósága nem függ a teremtetendő lények sem véges, sem végtelen számától (ld. uo.). Tehát a boldogtalanság létezése összeegyeztethető Isten relatív jóságával. Teljességgel vulgáris és hibás fogalmuk van Isten tulajdonságairól azoknak, akik e tulajdonságok végtelenségét szigorúan az általunk tapasztalt, megvalósult hatások alapján mérícskéljük, akik úgy gondolják, hogy Isten pl. nem mindenható, ha ténylegesen nem teremt meg minden lehetséges lényt, hogy nem végtelenül igazságos, ha nem szab ki a véges lényekre végtelenül súlyos büntetéseket, s végül nem jó, ha nem ad valamennyi véges lénynek egyenként is végtelen boldogságot, ami önellentmondás (ld. XXV. fej.). Tehát Isten tulajdonságait a priori kell bemutatni és felmérni, vagyis a Szükségszerű Lény igaz fogalma alapján, aki rendelkezik minden lehetséges, végtelen tökéletességgel (a), hiszen az ilyen lényt nevezzük Istennek (ld. I. fej.); Ő végtelenül hatalmas, akár egy világot teremt meg, akár minden lehetséges világot; végtelenül igazságos, akárhány lényt büntet; végtelenül jó, akár egy, akár több, akár minden lényt boldogsággal ruház fel. Egy dolgot azonban elengedhetetlennek tartok, nevezetesen ahhoz, hogy Isten valamely tulajdonsága megnyilatkozzék, kell lennie legalább egy hatásnak, amely arányos ezzel a tulajdonsággal, s amelyet ismernünk kell; ha ez a hatás nem léteznék, ettől még Istennek meglenne az a tulajdonsága, melynek egyetlen hatását sem ismerjük, csak nem tudnánk, hogy egyedül Isten leli örömet benne.

(a) Az e jegyzetben hivatkozott munkát ld. fentebb, a IV. fejezet (a) jegyzetében!

§. XLIII.

Si Deus aeternitatem infelicitatis impedire vellet, non posset dici vero sensu relatiue bonus. Deus non potest aliter creaturam rationalem ab aeternitate infelicitatis eripere, nisi effectum iustitiae suae per misericordiam semper dispenset, faciatque, vt creaturae rationalis actiones malae adeoque proportionales infelicitati felicitate proemientur post finitum aliquod in infelicitate tempus; ita, inquam, Deus agere debet, si impedire velit aeternitatem infelicitatis; porro si ita ageret, vellet euidenter, vt poenae a sua iustitia dictatae numquam impleantur; poenae quippe cum culpis seu malis moralibus esse debeant proportionales, et culpa laedat bonitatem infinitam Dei, duratione esse debent interminabiles; sed velle, vt poenae ab iustitia diuina dictatae non impleantur, prout deberent, est velle efficaciter a nobis subducere veram suae iustitiae notionem; itaque in felicitate constituti videremus reliqua attributa Dei cum pleno effectum, nempe videremus, quod Deus illos, quos creat, annihilat, quibus misericordiam largitur, eos ab hac, nisi noua mala ponant, non excludat etc., tantum solam iustitiam sine pleno effectum cerneremus, nimirum punitos iuste sine vllo nouo merito in felicitatem adseri, et quia hoc semper exercere deberet Deus, vt dixi, ad aeternitatem infelicitatis penitus impediendam, nobis hoc ipso magis manifestarentur reliqua attributa Dei quam iustitia: status autem ille, in quo non aequaliter omnia nobis attributa Dei manifestantur, non est vera felicitas (§. XXII.), hinc si Deus aeternitatem infelicitatis impedire vellet, nollet hoc ipso nobis veram felicitatem conferre; sed si hanc nollet, non posset vtique dici vero sensu relatiue bonus (§. VI., VII.).

Ha Isten meg akarná akadályozni az örök boldogtalanságot, a szó igazi értelmében nem lehetne Őt relative jónak mondani. Isten csak úgy képes kiragadni az értelmes teremtményt az örök boldogtalanságból, ha igazságosságának érvényesítését hatálytalanítja irgalmasságával, és az értelmes teremtmény rossz, ezért a boldogtalansággal arányos cselekedeteit boldogsággal jutalmaztatja, miután az illető meghatározott időt töltött boldogtalanságban; szerintem Istennek így kell eljárnia, ha elejét akarja venni az örök boldogtalanságnak, ámde ha így járna el, nyilván azt kívánná, hogy az igazságossága által diktált büntetéseket soha ne hajtsák teljesen végre; a büntetéseknek persze, mivel arányosaknak kellene lenniök a bűnökkel, vagyis az erkölcsi rosszal, és mivel a bűn Isten végtelen jóságát sérti, vég nélkül kellene tartaniok; viszont az a szándék, hogy az isteni igazság által diktált büntetést ne hajtsák végre úgy, ahogy kellene, valójában azonos azzal a szándékkal, hogy megvonják tőlünk igazságosságának megismerését; ilyenképpen a boldogság állapotában teljes hatásukban ismernénk meg Isten többi tulajdonságát, s akiken megkönyörül, azokat nem zárja ki irgalmából, ha nem követnek el új bűnöket stb., és csupán igazságosságát látnánk korlátozott működésében, ti. hogy azok, akiket joggal büntetett, minden új érdem nélkül boldogságot nyernek; és mivel – mint mondtam – Istennek mindig így kellene eljárnia az örök boldogtalanság teljes kiküszöbölése érdekében, ennek következtében Isten egyéb tulajdonságait jobban ismernénk meg, mint igazságosságát; ámde egy olyan állapot, amelyben Isten összes tulajdonságai nem egyenlő mértékben tárulnak fel előttünk, nem igazi boldogság (ld. XXII. fej.), következésképp, ha Isten elejét akarná venni az örök boldogtalanságnak, pontosan ezzel tagadná meg tőlünk az igazi boldogságot; ámde ha ezt megtagadná, a szó igazi értelmében semmiképp sem nevezhetnénk relative jónak (ld. VI., VII. fej.).

§. XLIV.

Existunt reapse duae bonitates: Pura et Depurata, quae perfectam harmoniam habent. Bonitatem puram adpello bonitatem infinitam, quae ex nulla commixtione rerum ortum duxit, seu quae est simplicissima, haec autem existit, si ens simplicissimum esse ponatur, existit autem tale, nempe Deus (§. I.): quare existit etiam bonitas pura. Contra bonitatem depuratam voco bonitatem finitam, quae resultat ex mutua bonorum et malorum elisione, quoties illa hanc excedunt, seu bonitas depurata est residuum bonorum pretium, quod remanet, si valorem bonorum creatorum cum malis huius mundi conferamus; haec¹ existere ex iis, quae alibi (§. XXXIII. et sequ. vsque XXXVII.) diximus, facile deducitur. Porro felicitas a Deo pro fine mundi statuta (§. XIX.) fluit ex ipsa diuina bonitate tamquam fundamento mundi conditi (§. XVII.), et amore veluti caussa efficiente eiusdem (§. XVIII.), quid enim ex illa infinita bonitate citius erues, quam quod vi illius Deus cupiat creaturas ex se capaces fieri felices; at felicitas haec exprimit valorem totius collectionis (§. XXVI.), est item huic collectioni seu mundo perfecte proportionalis (§. XXXVII.), collectio autem dicta rerum spectato pretio bonorum et malorum mutuo collatorum est bonitas depurata: fluit ergo haec etiam, sicut felicitas ex bonitate divina seu pura, nempe illa cum hac veram ac naturalem harmoniam habet, quatenus bonitas depurata nos directe inducit in notionem bonitatis purae et diuinae, atque ab hac omnem mali suspicionem amouet. Et haec est illa naturalis harmonia inter bonitatem diuinam et hunc mundum e bonis et malis conflatum (§. XXVII.), quae sola sufficit, si mala seorsim a bonis non spectentur, qualiter si Epicurei olim et recentius Baylius cum pluribus Atheis modernis (a) considerassent mala, in erroneas suas rationationes non abissent.

¹ Recte: hanc

Valójában kétféle jóság van: a tiszta és a letisztult, amelyek tökéletes összhangban vannak. Tiszta jóságnak a végtelen jóságot nevezem, amely nem alkotóelemek keverékéből keletkezik, azaz teljesen egynemű; ennek léte feltételezi egy teljesen egynemű lény létezését, ilyen lény létezik, tudniillik Isten (ld. I. fej.); tehát létezik tiszta jóság is. Ezzel szemben letisztult jóságnak nevezem a véges jóságot, amely a jó és a rossz összeadásából származik, valahányszor a jó nagyobb, mint a rossz; vagyis a letisztult jóság egy pozitív maradványérték, amely akkor adódik, ha a teremtetett jó értékét összevetjük a világunkban található rosszal; hogy ilyen letisztult jóság létezik, az könnyen levonható a fentebb mondottakból (ld. XXXIII–XXXVII. fej.). Továbbá: a világ céljául Istentől rendelt boldogság (ld. XIX. fej.) magából Isten jóságából mint a teremtetett világ alapjából következik (ld. XVII. fej.), valamint Isten szeretetéből, amely miatt a világot létrehozta (ld. XVIII. fej.); mert mi más következethetünk ki Isten végtelen jóságából előbb, mint azt, hogy ennek folytán kívánja Isten, hogy teremtményei a maguk erejéből képesek legyenek a boldogságra; ámde ez a boldogság az összesség értékét fejezi ki (ld. XXVI. fej.), és tökéletesen arányos ezen összességgel, vagyis a világgal (ld. XXXV–II. fej.); ez az összesség a jó és a rossz összeadásának végértékét tekintve a letisztult jóság; e letisztult jóság a boldogsághoz hasonlóan az isteni, vagyis a tiszta jóságból ered, azzal áll igaz és természetes összhangban, mivel a letisztult jóság vezet rá egyenes úton bennünket a tiszta, isteni jóság fogalmára, és mentesíti azt a rossz minden gyanújától. Ez hát az isteni jóság, valamint e jóból és rosszból összeötvözött világ (ld. XXVII. fej.) közti természetes összhang, amely csak akkor érvényesül, ha nem szemléljük a rosszat a jótól elkülönítve; ha egykor az epikureusok és napjainkban Bayle sok modern ateistával (a) együtt így szemlélte volna a rosszat, nem jutottak volna tévútra okoskodásaikban.

Alia profecto est malorum natura, si haec separatim a bonis examinentur, quam si ad haec, prout fieri debet, referantur: in priori casu, si nempe bona et mala ab inuicem separata et nullo nexu iuncta dicamus, bonorum pretium erit felicitas illis ex natura proportionalis, malorum vero infelicitas, duo ergo erunt fines a Deo bono praefixi, bonus et malus, at talis Deus repugnat (§. XXXVIII.), hinc inferre licebit: ergo Deus non existit, qui sit bonus et malus, sed et duo principia summa, bonum et malum ex natura sua repugnant (b), hinc vltro tuto dices: nullus datur Deus, nulla legum moralitas, proinde mera figmenta sunt quaeuis Religiones et Ciuitates: en theatrum Atheorum patentissimum! in secundo casu autem, si id est bona cum malis, vt arctissimo nexu coniunguntur (§. XXXII.), ita ad inuicem referantur, reperies semper (ex §. XXX., XXXV., XXVI.) perfectam harmoniam inter bonitatem diuinam et hunc mundum veluti bonitatem quamdam depuratam ratiocinatione hoc loco superius allata, et tam particulares quosuis casus explicabis, quam difficultatibus Baylianis plene occures; quae duo vt adhuc absoluam ad pleniorum problematis resolutionem necessaria, sequentes subnecto adhuc positiones.

(a) Le Bon-sens cit. et Mirabaud. Vid. etiam Petronii Satyricon.

(b) Cf. Cl. Storchenau op. cit. L. IV. Theol. Nat. Sect. II. c. II. §. XXX.

Mert nyilván egészen más a rossz természete, ha a jótól elválasztva vizsgáljuk, mint ha a jóhoz viszonyítjuk, ahogy kell; az első esetben, tudniillik ha azt mondjuk, hogy a jó és a rossz független egymástól, nincs köztük kapcsolat, akkor a jó jutalma a vele természetszerűleg arányos boldogság lesz, a rosszé pedig a boldogtalanság, következésképp a Jóisten két célt tűzne ki, egy jó és egy rossz célt, ámde ez összeegyeztethetetlen Istennel (ld. XXX-VIII. fej.), amiből arra lehetne következtetni, hogy nincs olyan Isten, aki egyszerre jó és rossz, hiszen e két fő szubsztancia, a jó és a rossz természeténél fogva összeegyeztethetetlen (b), így nyugodtan azt mondhatná az ember: egyáltalán nincs Isten, nincs erkölcsi törvény, minden vallás és állam pusztá koholmány: íme ezt a széles perspektívát tárják fel az ateisták! A második esetben viszont, azaz ha a jót és a rosszat ugyanúgy egymásra vonatkoztatjuk, mint amilyen szorosan összefonódnak (ld. XXXII. fej.), akkor mindig (a XXX., XXXV., XXXVI. paragrafusok alapján) tökéletes összhangot fogunk találni Isten jósága és e világ mint valamiféle letisztult jóság között az e fejezetben fentebb felhozott érvelés alapján, és egyrészt megmagyarázhatunk minden esetleges részletkérdést, másrészt teljesen megfélemlhetünk Bayle ellenvetéseire; hogy lezárjam e két dolgot, amely a probléma tökéletesebb megoldásához még szükséges, az alábbi állításokat fűzöm még hozzá.

(a) Bayle munkásságára ld. az Előszó 1. jegyzetét; a Le Bon Sens-re és Mirabeaud-ra az Előszó (a) jegyzetét!

Petronius Arbiter (i. u. 1. sz.) *Satyricon* c. munkájából csak töredékek maradtak fenn, köztük a kerek egészet alkotó Trimalchio lakomája. A munka versekkel tarkított prózában íródott.

(b) Storchenaura ld. a IV. fejezet (a) jegyzetét!

Impossibilis est productio mundi e meris bonis physicis et moralibus. Si impossibilis foret productio malorum cum bonis, illa vtique non existerent, non existentibus autem malis nullam habere possemus notionem boni, cum haec illis adeo arcto nexu copulentur (§. XXXII.), vt separatim ne concipi quidem possint (§. XXXIII.): itaque non sciremus existentiam Solis, Lunae, Planetarum reliquorum fixarumque et alia innumera esse totidem bona physica, et sic nulla in nobis suspicio existentiae alicuius supremi Numinis excitari posset, et quia ab huius existentia et attributis pendet ius naturae, et ab hoc rursus ius publicum Ciuitatis, nullam quoque horum notionem haberemus, viueremus proinde sine lege, sine societate, sine Religione. Iam in tali mundi systemate Deus nec manifestaret nobis gloriam suam externam, vtpote in cuius nec existentiam deuenire possemus, nec etiam sciremus pro fine nobis ordinatam esse felicitatem: frustra itaque nos distingueret Deus a brutis per intellectum et rationem; at Deus plenus consilio et sapientia frustra operari nihil potest: igitur in hypothesi mundi e meris bonis compositi non existerent homines, sed mera entia aut inanimata, aut intellectu et ratione carentia, imo si strictius ratiocinari velimus, cum singula entia hominibus inferiora optimo Dei consilio in solum hominum vsum creata sint (§. XXIII.), frustra etiam haec producerentur, consequenter inanes forent aquae, herbae, terra, Sol, Luna, seu si Deus crearet mundum e meris bonis, inane aliquod produceret; at repugnat Deo sapientissimo talis operandi ratio, quare impossibilis quoque est productio mundi e meris bonis ex parte Dei, at etiam ex parte sui, quia mundus talis neminem duceret, etiamsi ponamus existere in illo homines, ad ideam felicitatis, non manifestaret, vt dixi, Dei attributa; felicitas tali mundo praefixa non consisteret in manifestatione attributorum omnium Dei, id est felices iustitiam et misericordiam Dei non viderent, quae locum non nisi creatis malis habent, vt clarum est: mundus ergo e meris bonis compositus foret deterior hoc, qui e bonis et malis coalescit, sed mundus e meris bonis peior mundo e bonis et malis composito repugnat: hinc etiam ex parte sui implicat productio mundi e meris bonis.

Lehetetlen a világot pusztán fizikai és erkölcsi jóból megteremteni. Ha lehetetlen volna a rossz és a jó együttes teremtese, akkor szükségképpen egyikük sem létezne; de ha nem volna rossz, nem volna fogalmunk a jóról sem, mivel ezek olyan szorosan összekapcsolódnak (ld. XXXII. fej.), hogy külön el sem képzelhetők (ld. XXXIII. fej.): következésképpen nem tudnánk, hogy a Nap, a Hold, a többi bolygó és állócsillag és számtalan egyéb jelenség mindmegannyi fizikai érték, és így fel sem támadhatna bennünk az a sejtélem, hogy létezik valamiféle Legfelsőbb Lény, mivel az Ő létezésétől és tulajdonságaitól függ a természetjog, ettől pedig a közjog; ezekről sem volna fogalmunk, tehát törvény, társadalom, vallás nélkül élnénk. Egy ilyen világrendszerben Isten sem mutatná meg nekünk külső dicsőségét, nem jöhetnénk rá létezésére, s azt sem tudhatnánk, hogy elrendelt célunk a boldogság, tehát hiába választott volna el Isten bennünket az értelem és gondolkodás révén az oktalan állatoktól; ámde Isten telve van megfontoltsággal és bölcsességgel, és nem képes semmi hiábavaló cselekedetre; tehát egy csupa jóból álló világ feltételezése esetén nem léteznének emberek, csupán élettelen lények, vagy értelem és gondolkodás nélküli lények; sőt, ha precízebben akarunk érvelni, miután az egyes, az embernél alacsonyabb rendű lényeket Isten legbölcsőbb szándéka csupán az ember hasznára teremtette (ld. XXIII. fej.), ezek is hasztalanul jöttek volna létre, következésképpen felesleges volna a víz, a fű, a Föld, a Nap, a Hold, vagyis ha Isten a világot csupa jóból teremtette volna, felesleges valamit teremtett volna; ám egy ilyen eljárás mód összeférhetetlen a legbölcsőbb Istennel, ezért Isten részéről lehetetlen az is, hogy a világot csupa jóból teremtsen; de ez lehetetlen volna a világ szempontjából is, mert még ha feltételeznénk is, hogy léteznek benne emberek, egy ilyen világ senkit nem vezetne rá a boldogság eszméjére, nem mutatná meg – mint mondtam – Isten tulajdonságait; egy ilyen világ elé kitűzött boldogság nem foglalná magába Isten valamennyi tulajdonságának megnyilvánulását, azaz a boldogok nem látnák Isten igazságosságát és irgalmát, mert világos, hogy ezeknek csak akkor van helyük, ha van teremtett rossz is; tehát egy csupa jóból álló világ rosszabb volna ennél a világnál, amely jó és rossz ötvözete; ámde az, hogy egy csupa jóból álló világ rosszabb annál a világnál, amely jóból és rosszából tevődik össze, önellentmondás: ebből következőleg a világ oldaláról is ellentmondás a világ csupa jóból való teremtese.

§. XLVI.

Deus salua sua omnipotentia non potuit talem entium collectionem creare, quae immediate felicitate fruatur. Posset quis ad auertendam in productione rerum a Deo omnem mali suspicionem dicere, vt quid Deus necesse habuit, si nos felices vi suae bonitatis facere voluit, creare hunc mundum, in quo tanta sunt mala, in quo nempe dedit nobis penes libertatem summam propensionem in malum, nosque proinde exposuit manifesto periculo infelicitatis, in quod plurimi labuntur, et a fine suo excidunt; an non potuisset per suam omnipotentiam producere mundum aliquem ex solis entibus intellectu et ratione praeditis, et his sine vllo, vt aiunt, statu viae illico manifestare clare omnia attributa sua seu felicia reddere (§. XXI.)? non profecto! nam haec entia omnia ad videndum attributa diuina pollere deberent vi intelligendi infinita, quod sic declaro: haec entia intueri possent in hac felicitate posita omnia attributa Dei aequaliter (§. XXII.), adeoque etiam iustitiam et misericordiam diuinam, quorum tamen ne vel vestigium in hoc mundi systemate existeret, vt consideranti patet: iustitiam ergo ac misericordiam intuerentur cognitione absoluta et simplicissima, qua Deus sua attributa ab omni aeternitate et ante omnem effectuum productionem vidit, quae cognitio vtique est infinita, essent proinde haec entia aut particulae diuinae substantiae, aut totidem distincta entia infinita; at vtrumque salua Dei omnipotentia producere implicat, quia vel foret diuina substantia diuisibilis, tantis particulis constans, vel plura essent entia infinita possibilia ab vno itidem infinito tamen producta: quare salua omnipotentia sua Deus non potuit talem entium collectionem creare, quae immediate felicitate fruatur.

Isten mindenhatóságának sérelme nélkül nem hozhatta létre a létezők olyan összességét, amely közvetlenül élvezi a boldogságot. Ha valaki el akarja hárítani Istenről a teremtéssel kapcsolatosan a rossznak minden gyanúját, azt mondhatná: miért tartotta Isten szükségesnek, ha jóságából kifolyólag minket boldoggá akart tenni, hogy megteremtse a világot, amelyben annyi rossz van, amelyben a szabadság birtokában igen nagy hajlandóságot adott nekünk a rosszra, és kitett bennünket a boldogtalanság nyilvánvaló veszedelmének, amelybe igen sokan belekerülnek, és elesnek céljuktól; vajon nem tudott volna mindenhatóságával egy olyan világot teremteni, amely csupa értelmes és gondolkodó lényből áll, és ezeknek nem tudta volna a földi élet minden úgynevezett átutazó állapota nélkül rögtön világosan megmutatni valamennyi tulajdonságát, azaz boldoggá tenni őket (ld. XXI. fej.)? Nyilván nem! Hiszen mindezen lényeknek Isten tulajdonságainak meglátásához végtelen értelemre volna szükségük, amit úgy magyarázok, hogy egy ilyen boldogság állapotában leledző lények Isten valamennyi tulajdonságát egyaránt megláthatnák (ld. XXII. fej.), igazságosságát és irgalmasságát is, holott ilyen lényeknek nyomuk sincs e világrendszerünkben, ahogy ez a gondolkodó előtt világos; az igazságosságot és az irgalmat tehát azzal az abszolút és egynemű tudással szemlélnénk, amellyel Isten nézi öröktől fogva és minden alkotásának megvalósulása előtt a maga tulajdonságait; mivel az Ő tudása végtelen, e lények vagy az Ő isteni szubsztanciájának részecskéi volnának, vagy pedig megannyi különálló, végtelen lényt alkotnának; ámde mindkettőnek a megalkotása bonyodalmat okoz, ha Isten mindenhatóságát nem akarjuk megsérteni, mivel ez esetben vagy az isteni szubsztancia volna osztható, csupa részekből álló, vagy több végtelen lény volna lehetséges, amelyeket ugyanakkor egy végtelen lény hozott volna létre; Isten tehát mindenhatósága sérelme nélkül nem hozhatta létre a létezők olyan összességét, amely közvetlenül élvezi a boldogságot.

§. XLVII.

Idem continuatur. Quantumcunque sese in excogitandis modis intuen-
di attributa diuina immediate quis torqueat, duobus plures nec inueniet, nec ex-
cogitabit, qui verosimilitudinem aliquam habeant: vel enim videri possunt
illa ex reflexione ad notiones abstractas, habitas in statu viae de attributis
diuinis, vel cognitione absolutissima et simplicissima; prior modus competit
entibus ad statum viae destinatis et finitis, haec quippe in felicitate posita
viso autore naturae reflectunt sese hunc eum esse, qui tam mirabilem machi-
nam, id est hunc mundum creauit, in eoque mirifice suam exercuit omni-
potentiam, prouidentiam, sapientiam, bonitatem, iustitiam etc., et sic clariorem
notitiam attributorum diuinorum nanciscuntur, in eaque plene satiantur; hac
methodo felicitate fruuntur etiam illa entia rationalia, quae ante vsum rationis
in felicitatem adseri meruerunt, nam resciant mundum existere in statu actua-
li felicitatis, cognoscunt se per misericordiam infinitam Dei e statu viae ex-
ceptos etc., sicque demum reflectunt sese hunc, quem intuentur eum esse, qui
bonus est, qui iustus, misericors, omnipotens etc. Posterior modus attributa
diuina contemplandi proprius est enti infinito, quale est solus Deus, qui nimi-
rum suas perfectiones sine ullis relationibus et illationibus simplicissime ab
omni aeternitate intuetur et comprehendit (§. praec.). Iam in hoc systemate
entia creata priori modo felicia esse non possent, cum natura sua non essent
ordinata ad statum viae, cuius proinde vi sua intelligendi finita ideam effor-
mare nequirent, igitur beari deberent posteriori modo, seu deberent esse entia
infinita intelligendi capacitate praedita, qualia tamen salua omnipotentia diui-
na produci repugnat, vt seueriora Ontologiae principia euidenter demons-
trant.

XLVII.

Folytatólag ugyanarról. Bármennyire gyötörné is magát valaki, hogy Isten tulajdonságainak közvetlen meglátására módokat agyaljon ki, legfeljebb kettőt találhatna, de olyat aligha, amely valamelyest is valószínű volna; Isten tulajdonságait ugyanis vagy elvont fogalmakban való tükröződésükből lehet meglátni, mely fogalmakat földi állapotunkban nyerünk Isten tulajdonságairól, vagy pedig a teljességgel abszolút és egynemű tudás alapján; az első módszer az átmeneti földi életre kárhoztatott véges lényeknek jut osztályrészükül, e lények ugyanis, miután a boldogság állapotába jutottak, és meglátták a természet Teremtőjét, önmagukkal tükrözik, hogy Ő az, aki e csodálatos gépezetet, vagyis világunkat megteremtette, és benne csodálatosan gyakorolta fennhatóságát, előrelátását, bölcsességét, jóságát, igazságosságát stb.; ezáltal e lények világosabb fogalmat kapnak Isten tulajdonságairól, s ez teljességgel kielégíti őket; ily módon nyernek boldogságot azok az értelmes lények is, akik öntudatra ébredésük előtt lettek méltók arra, hogy boldogságra jussanak, mert tudatára ébrednek annak, hogy létezik egy olyan világ, amely a boldogság tényleges állapotában van, felismerik, hogy ők Isten végtelen irgalmából megszabadultak a földi élettől stb., és így végre önmagukkal tükrözik Azt, akiről látják, hogy jó, igazságos, irgalmas, mindenható stb. Isten tulajdonságai szemlélésének második módja a végtelen lény sajátja: egyedül Isten ilyen, aki tulajdon tökéletességeit teljesen közvetlenül és a legegyszerűbb módon szemléli és fogja fel öröktől fogva (ld. XVI. fej.). Mármost: ez utóbbi rendszerben a teremtetten lények az előbbi módon nem lehetnének boldogok, mivel természetüknél fogva nem volnának a földi zarándokútra rendelvek, ezért véges értelmükkel el sem tudnák azt képzelni, tehát a második módon kellene boldoggá lenniük, vagyis végtelen felfogóképesseggel rendelkező lényeknek kellene lenniük, ilyenek teremtetése azonban nem fér össze Isten mindenhatóságával, mint ezt az ontológia szigorú törvényei világosan igazolják.

§. XLVIII.

Idem continuatur. Si porro Devs in hoc mundi systemate (§. XXVII.) entia rationalia sine adpetitu adsequendi felicitatem completam, quae in manifestatione aequali omnium attributorum Dei consistit (§. XXII.), produxisset, id est speciatim si absque adpetitu contemplandi iustitiam et misericordiam illa creasset, in hac rursus arbitraria hypothese cognitione quidem infinita opus non haberent ad cognoscendum reliqua attributa diuina, si haec ab illis forent separabilia, et tamen statum ab omnibus miseriis liberum et plenum solatio possiderent; verum longe difficilior alia quaestio exsurgit, quomodo nempe Devs manifestare posset omnia attributa reliqua praeter iustitiam et misericordiam? sane vel his entibus inesset vis efformandi veram notionem entis necessarii, vel non? si primum: hoc ipso scirent Deum, quo fruerentur, sicut bonum, omnipotentem etc., ita iustum et misericordem esse debere, quoniam non minus illa, quam haec enti necessario inesse debent, et quia adpetitus naturaliter fertur in praecognitum: adpeterent illa statim videre iustitiam et misericordiam, proinde in dato casu impossibilis foret mancus ille verae felicitatis adpetitus; si secundum: sic satiarentur falsa notione, seu nulla Dei veri, ergo neque cognoscerent bonitatem, omnipotentiam, neque vllum aliud attributum diuinum, eorum felicitas consisteret in nullo solatio, seu Devs in tali mundi hypothese nec manifestasset gloriam suam externam, nec felicitatem vllam his contulisset: frustra ergo aliquid operatus fuisset, quod repugnat Dei consilio et sapientiae infinitae.

XLVIII.

Folytatólag ugyanarról. Továbbá: ha Isten a világ eme rendszerében (ld. XXVII. fejr.) olyan értelmes lényeket teremtett volna, akik nem kívánják elérni a tökéletes boldogságot, ami Isten valamennyi tulajdonságának egyenlő megnyilatkozásában rejlik (ld. XXII. fejr.), különösen ha igazságossága és irgalmassága meglátásának vágya híjával teremtette volna őket, ezen önkényes feltételezés esetén nem volna szükségük végtelen megismerőképessegre, hogy Isten többi tulajdonságát megismerjék, ha elválaszthatók lennének előbb említett tulajdonságaitól; ha ennek ellenére e lények minden nyomorúságtól mentes, vigasszal teljes állapotot élveznének, akkor egy újabb, sokkal nehezebb kérdés merülne fel, nevezetesen az, hogy miképpen mutathatja meg Isten a maga összes többi tulajdonságát igazságossága és irgalmassága nélkül? Nyilvánvalóan az ilyen lények a szükséges létező igaz fogalmának kialakítására szolgáló képességgel vagy rendelkeznének, vagy nem. Az első esetben rögtön tudnák, hogy Istenüknek éppannyira igazságosnak és irgalmasnak kell lennie, mint jónak, mindenhatónak stb., mivel a Szükségszerű Létezőben mindezen tulajdonságoknak egyaránt meg kell lenniük; és mivel a vágyakozás természetszerűleg az eleve ismertre irányul, e lények túltént látni kívánnák Isten igazságosságát és irgalmát is, következésképp ebben az esetben nem lehetne szó arról, hogy az igaz boldogságra irányuló ezen vágyakozás ne legyen teljes; a második esetben hamis fogalommal elégednének meg, azaz fogalmuk sem volna az igaz Istenről, tehát nem ismernék meg Isten jóságát, mindenhatóságát, sem egyetlen más tulajdonságát; boldogságuk viaszatlan volna, azaz Isten egy ilyen világ hipotézisében nem nyilvánította volna ki külső dicsőségét, és nem juttatott volna boldogságot nekik, tehát valami hiábavalót alkotott volna, ami összeférhetetlen Isten szándékával és végtelen bölcsességével.

§. XLIX.

Creatio mundi e bonis et malis mixti est verus omnipotentiae diuinae effectus. Devs vtpote ens necessarium (§. I.) est omnipotens, haec vero perfectio diuina debet posse exerceri: sed rursus exerceri non potest a Deo, nisi vel creauerit mundum e meris bonis, vel talem entium collectionem produxerit, quae immediate felicitate fruatur, vel denique nisi hunc e bonis et malis aut huic similem in tempore e nihilo eduxerit mundum, quia aliae hypotheses, quantum quidem ego concipio, nec fingi fundate possunt; primum autem (§. XLV.) et secundum (§. XLVI., XLVII. et praec.) repugnat: ergo solius mundi e bonis et malis mixti creatio est verus omnipotentiae diuinae effectus, per quem nempe solum illam exercuit Devs sapientissime.

§. L.

Salua bonitate diuina et omnipotentia Devs si mundum hunc fini praefixo proportionatum creare voluit, neque potuit a creatione malorum abstinere, neque etiam potuit velle illa non creari. 1mo: Collectio haec rerum creatarum e bonis et malis exprimitur optime per felicitatem (§. XXVI.) veluti finem suum primum (§. XIX.), eadem collectio seu mundus hic est eidem fini proportionalis (§. XXXVII.). Porro hic mundus, in quo sunt bona et mala (§. XXVII.), est bonitas depurata, et praeterea mala eiusdem tam physica, quam moralia augent bonum morale; at et bonitatem depuratam producere (§. XLIV.) et simul talem collectionem, cuius mala tam physica, quam moralia augent bonum morale, optime conuenit diuinae bonitati. Conuenit etiam eiusdem omnipotentiae, nam creatio malorum efficit partem essentialem veri effectus omnipotentiae diuinae (§. praec.), quare salua bonitate et omnipotentia etc. 2do: Si Devs salua bonitate et omnipotentia sua posset velle non creari mala, vellet reapse producere mundum e meris bonis, sed huius productio repugnat (§. XLV.), imo vellet mundum e meris bonis producendum esse proportionalem fini, qui a sua bonitate praefigi potest, nempe felicitati; at hoc itidem velle Deo est impossibile, quia felicitas solius collectionis creatae e bonis et malis exprimit valorem (§. XXVI.), et est eidem seu soli mundo huic proportionalis (§. XXXVII.): hinc salua bonitate et omnipotentia diuina Devs si mundum hunc fini praefixo proportionatum creare voluit, neque etiam potuit velle illa non creari.

XLIX.

A jó és rossz keverékéből teremtett világ az isteni mindenhatóság igazi eredménye. Isten mint Szükségszerű Létező (ld. I. fej.) mindenható; szükség-szerű, hogy Isten eme tökéletessége érvényesülhessen; ámde Isten csak akkor érvényesítheti, ha csupa jóból teremtette a világot, illetve ha a teremtmények olyan összességét hozta létre, amely közvetlenül élvezzi a boldogságot, vagy ha jóból és rosszból, illetve a semmiből teremtette ezt, vagy egy ehhez hasonló világot az időben, mivel felfogásom szerint más, megalapozott feltevés nem képzelhető el; az első (ld. XLV. fej.) és a második (ld. XLVI., XLVII. és előző fej.) azonban önellentmondás: tehát egyedül a jó és a rossz keverékéből teremtett világ az isteni mindenhatóság igazi eredménye, mert csak így gyakorolhatta a legbölcsebb Isten a maga mindenhatóságát.

L.

Ha Isten a világot kitűzött céljával összhangban lévőnek akarta megteremteni, jósága és mindenhatósága sérelme nélkül sem a rossz megteremtésétől nem tekinthetett el, és azt sem akarhatta, hogy a rossz ne jöjjön létre. Először is a teremtmények ezen összességét, amely jóból és rosszból áll, legjobban elsődleges célja, a boldogság fejezi ki (ld. XXVI. és XIX. fej.); ez az összesség, vagyis ez a világ az említett céllal összhangban van (ld. XXXVII. fej.). Továbbá: ez a világ, amelyben van jó és rossz (ld. XXVII. fej.), letisztult jóság; ezenfelül az e világban lévő fizikai és erkölcsi rossz az erkölcsi jót gyarapítja; ámde Isten jóságához tökéletesen illik egyrészt, hogy letisztult jóságot alkosson (ld. XLIV.), másrészt hogy olyan összességet alkosson, amelyben mind a fizikai, mind az erkölcsi rossz az erkölcsi jót is gyarapítja. Az Ő mindenhatóságához is illik ez, mert a rossz megteremtése az isteni mindenhatóság valódi hatékonyságának lényegi részét alkotja (ld. XLIX. fej.), így tehát jósága és mindenhatósága sérelme nélkül stb. Másodszor: ha Isten jósága és mindenhatósága sérelme nélkül akarhatta volna a rossz létre nem jöttét, nyilván csupa jóból akarhatta volna a világot megteremteni, ámde egy ilyen világ megteremtése önellentmondás (ld. XLV. fej.); sőt, azt akarta volna, hogy e csupa jóból megalkotandó világ összhangban álljon egy olyan céllal, tudniillik a boldogsággal, amelyet Isten a maga jóságából kifolyólag tűzhet elébe; ámde ez a szándék Istennél lehetetlen, mivel csak egy jóból és rosszból álló teremtett összesség boldogsága fejez ki értéket (ld. XXVI. fej.) és áll összhangban vele, vagyis ezen egyetlen világgal (ld. XXXVII. fej.); ebből következik, hogy ha Isten e világot kitűzött céljával összhangban lévőnek akarta megteremteni, jósága és mindenhatósága sérelme nélkül nem akarhatta volna, hogy a rossz ne jöjjön létre.

§. LI.

Si Deus abstinuisset a mundi huius creatione, quia praeuidit plurimos a fine eius, nempe felicitate casuros, non posset dici ens perfectissimum. Vnum adhuc est, quod pro Baylii systemate adferri potest, quippe si iam Deus a creatione malorum abstinere non potuit, supposito quod mundum creare voluerit, saltem abstinuisset ab omni creatione vel ideo, quod certo praeuiderit plurimos infelices, si crearentur, futuros; at si ideo abstinuisset a creatione huius mundi, impeditus fuisset utique a sua bonitate relatiua et infinita, item per suum consilium et sapientiam coactus fuisset non creare tam mundum e meris bonis (§. XLV.), quam talem, in quo entia capacia illico felicitate fruuntur (§. XLVI.): ergo cum bonitas, consilium et sapientia diuina sint attributa ex se efficaciae infinitae, intulissent vim oppositam infinitam in ordine ad vnicum effectum omnipotentiae diuinae, hanc itaque tamquam numquam exercibilem perfectionem inaniter possideret Deus; sed illud ens, in quo inanis existit aliqua perfectio, nequit dici perfectissimum: quare Deus in dato casu non foret ens perfectissimum.

§. LII.

Bonitas diuina relatiua nulla potest esse ratio in Deo, ut abstineat a creatione mundi, in quo praeuidet plurimos infelices. Deus est infinite relatiue bonus, siue vnum, siue plura entia felicitatem a Deo praefixam adsequantur (§. VII.), itaque bonitas diuina nulla potest esse ratio etc. Deinde infelicitas hominum, quam Deus praeuidet, non est finis ab eo praefixus (§. XXXIX.), sed resultat e malis moralibus; at mala creare potest vel mediate, vel immediate salua bonitate sua (§. XLIX.¹): haec ergo bonitas rursus dicta ratio esse nequit. Denique infelicitas perficit felicitatem (§. XL.), ergo est medium essenziale effectus bonitatis diuinae, qui est felicitas; at media ad fines suos obtinendos apta tollere non potest bonitas diuina, haec igitur nulla ratio esse potest in Deo, ut abstineat a creatione mundi, in quo praeuidet plurimos infelices.

¹ Recte: L.

LI.

Ha Isten nem teremtette volna meg a világot, mivel előre látta, hogy igen sokan el fognak esni céljától, ti. a boldogságtól, nem volna tökéletes lénynek nevezhető. Még egy dolgot lehet felhozni Bayle rendszere mellett, nevezetesen feltételezve, hogy Isten meg akarta teremteni a világot, de immár nem tekinthetett el a rossz megteremtésétől, tartózkodhatott volna az egész teremtetéstől, márcsak azért is, mert bizonyára előre láthatta, hogy igen sok teremtménye boldogtalan lesz; ámde ha ez okból eltekintett volna e világ megteremtésétől, akadályba ütközött volna, ti. tulajdon viszonyuló és végtelen jó-ságába; továbbá tulajdon megfontolása és bölcsessége arra kényszerítette volna, hogy ne teremtsen sem egy csupa jóból álló világot (ld. XLV. fej.), sem olyant, amelyben az értelmes lények tüstént boldogságot élveznek (ld. XLVI. fej.); tehát mivel a jóság, előrelátás és bölcsesség önmagában is Isten végtelen hatékonyságú tulajdonsága, egymás után egy végtelenül nagy, de el-lentétes erőt hoztak volna működésbe Isten mindenhatóságának egységes ér-vényesítésével szemben, tehát Isten hiába volna tökéletes, e tulajdonságát soha nem tudná érvényesíteni; ámde egy olyan lény, amelynek tökéletessége hiábavaló, nem nevezhető maradéktalanul tökéletesnek, így az adott esetben Isten nem lenne tökéletes lény.

LII.

Isten viszonyuló jósága semmiképp sem lehet ok arra, hogy tartózkodjék egy olyan világ megteremtésétől, amelyről előre látja, hogy nagyon sokan boldogtalanok lesznek benne. Isten határtalanul és viszonyulóan jó, akár egy, akár több lény nyeri el az általa elébe tűzött boldogságot (ld. VII. fej.), tehát Isten jósága semmiképp sem lehet ok arra stb. Továbbá: az emberi boldogtalan-ság, amelyet Isten előre lát, nem egy általa előre kitűzött cél (ld. XXXIX. fej.), hanem az erkölcsi rosszból származik; ámde Isten jóságának sérelme nélkül is képes közvetve vagy közvetlenül rosszat teremteni (ld. XLIX. fej.¹); jósága tehát semmiképp nem lehet a fenti ok. Végül a boldogtalan-ság tökéle-tesíti a boldogságot (ld. XL. fej.): tehát a boldogtalan-ság az isteni jóság ér-vényesülésének, vagyis a boldogságnak lényeges eszköze, ámde Isten jósága nem semmisítheti meg a célja eléréséhez alkalmas eszközöket; Isten jósága tehát semmiképp sem lehet ok arra, hogy mellőzze a világ megteremtését, amelyről előre látja, hogy igen sokan boldogtalanok lesznek benne.

¹ Helyesen: L. fej.

§. LIII.

Ex principiis hactenus positis vera et naturalis harmonia resultat inter bonitatem diuinam et mala huius mundi creata. Vera et naturalis connexio est inter bonitatem puram seu infinitam et depuratam seu bona et mala huius mundi (§. XLIV.), eadem bonitas non poscit ex natura sua mala non creari (§. L.), quae cum bonis mixta sunt verus effectus omnipotentiae diuinae (§. XLIX.). Item infelicitas, quae resultat subinde e malis, non opponitur diuinae bonitati (§. XLI.), denique vi bonitatis diuinae relatiuae abstinere non debuit a creatione mundi huius, in quo vidit multos a felicitate aberraturos, imo si abstinuisset, non posset dici vero sensu ens perfectissimum (§. praec. et LI.), hoc autem tantum est ac bonitatem diuinam spectata Dei essentia, attributis, possibilitate creaturarum, fine atque natura mundi huius, malis eiusdem creatis et infelicitati necessario cum iis nexae optime harmonicam esse.

LIII.

Az eddig felsorolt alapelvekből igaz és természetes összhang következik Isten jósága és az e világban lévő teremtett rossz között. Igaz és természetes kapcsolat van a tiszta, vagyis végtelen jóság, valamint a letisztult jóság, vagyis az e világban fellelhető jó és rossz között (ld. XLIV. fej.); e jóság – természetéből kifolyólag – nem követeli meg, hogy ne legyen teremtett rossz (ld. L. fej.); a teremtett rossz és jó keveredése Isten mindenhatóságának tényleges eredménye (ld. XLIX. fej.). Továbbá: a boldogtalanság, amely közvetlenül a rosszból fakad, nincs ellentétben Isten jóságával (ld. XLI. fej.), tehát Istennek viszonyuló jósága miatt nem kellett tartózkodnia e világ megteremtésétől, amelyről látta, hogy sokan el fognak tévelyedni a boldogságtól, ellenkezőleg, ha tartózkodott volna a teremtéstől, nem lehetne Őt joggal a legtökéletesebb lénynek mondani (ld. előző és LI. fej.); ez viszont azt jelenti, hogy – tekintetbe véve Isten lényegét, tulajdonságait, a teremtmények lehetőségét, e világ célját és természetét – Isten jósága tökéletesen összeegyeztethető a világban létező teremtett rosszal és a szükségszerűen hozzákapcsolódó boldogtalansággal.

Continuatur, et primus Baylii error exponitur. Qui eam, quam ego dedi (§. VII.), bonitatis relatiuae Dei notionem sibi efformauerit, iam patentissimam viam conciliandi mala quaecunque huius mundi et ipsam infelicitatem cum eadem diuina bonitate sibi adesse videbit, et quam si tam Epicurei, quam recentius Baylius habuissent, errorem suum hac in re vel inuiti abiurasent; at hi contra existimarunt bonitatem diuinam tunc solum fore infinitam, si per eam infinitis entibus aut saltem alicui finito indeterminato entium numero benefecerit, quod vtrumque tum ipsi diuinae bonitatis infinitati (§. cit.), tum aliis attributis diuinis, iustitiae etc. praeiudicat. Deus quippe est ex se infinite bonus, et bonitatem suam relatiue in infinito gradu efficit illico, ac vel vnicum magnificentiae suae edit per creationem effectum, nam ratiocinari possumus ita: Deus, qui effectum mirabilem A produxit ex nihilo, est summe potens et bonus, quia id produxit, quod nulla potentia et bonitas finitae producere potuissent, ergo est omnipotens et infinite relatiue bonus. Iam Deus vtique creauit mundum, et in hoc non vnum, sed innumeros effectus vere bonos posuit, quos vel inuiti miramur, et adprobamus, ac e quibus merito inferimus eum esse infinite bonum; contra dum mala cernimus, si recte ratiocinari velimus, nihil aliud concludere possumus, quam quod Deus sese suis creaturis quoad singula sua attributa manifestauerit, ac per hoc nos admonuerit de felicitate nobis praefixa, ad quam notiones bonitatis, iustitiae etc. omnes in aequali gradu necessariae sunt (§. XXII.), et quae rursus prae-existentiam malorum cum bonis naturaliter supponunt.

Folytatás és Bayle első tévedésének kifejtése. Ha valaki azt az elképzelést alakítja ki magában Isten viszonyuló jóságáról, amelyet én fogalmaztam meg (ld. VII. fej.), látni fogja, hogy immár igen tág lehetősége van arra, hogy e világban fellelhető minden rosszat és magát a boldogtalanságot is összeegyeztesse Isten viszonyuló jóságával; és ha ezt az elképzelést mind az epikureisták, mind újabban Bayle magukévá tették volna, kénytelenek volnának ebbeli tévedésüket megtagadni; ámde ők ezzel szemben úgy vélték, hogy Isten jósága csak akkor végtelen, ha vele végtelen számú lényt, de legalábbis a lények egy véges, de meg nem határozott számát boldoggá teszi; mindkettő azonban csorbitja Isten végtelen jóságát (ld. uo.) és Isten más tulajdonságait, igazságosságát stb. Isten ugyanis önmagából kifolyólag határtalanul jó, és viszonyuló jóságát határtalan mértékben tüstént érvényesíti és bőkezűségének legalább egy megnyilvánulását a teremtéssel napvilágra tárja, hiszen így okoskodhatunk: Isten, aki e csodálatos alkotást, A-t semmiből megteremtette, mindenható és mindenek felett jó, mivel olyasmit alkotott, amit semmiféle véges hatalom és jóság nem hozhatott volna létre: tehát mindenható, és viszonyuló jósága végtelen. Tehát minden bizonnyal Isten teremtette a világot, és nem egy, hanem számtalan valóban igen jó alkotást helyezett beléje, amelyeket önkéntelenül is csodálunk és elismerünk, és ezekből méltán következtethetünk arra, hogy Ő végtelenül jó; amikor viszont a rosszat látjuk, amennyiben helyesen akarunk gondolkodni, nem juthatunk más következtetésre, mint arra, hogy Isten minden egyes tulajdonságát kinyilatkoztatta teremtményeinek, és ezzel figyelmeztetett bennünket az elibénk célul kitűzött boldogságra, amelyhez egyenlő mértékben szükséges a jóság, igazságosság stb. valamennyi fogalma (ld. XXII. fej.); ezek viszont természetsszerűleg feltételezik a rossz és a jó eleve létezését.

Continuatur, et secundus Baylii error exponitur. Si mala in hoc mundo sola existerent, aut etiam coexisterent bonis, sed sine vlla ad haec relatione, in vtroque casu principium eorum tuto dicere posses malum, nam illa non eliderentur, non compensarentur per bona, non denique perficerent et augerent bona moralia, proinde distinctam seriem constituerent, quae utique debuit ordinari a principio maligno, inuido et tyrannico propter infelicitatem a se molitam veluti finem primarium. Atque taliter vsurpasse notionem mali et Epicureos apud Lactantium (a) et Cottam apud Tullium (b), demum Baylium (c) visis eorum ibidem ratiocinationibus satis clarum est. Verum si mala huius mundi, quae bonis coexistunt, referamus ad bona, adparebit illico insignis eorum ad felicitatem vsus, primo ope eorum edocemur efformare ideam bonorum, haec enim sine illis ne concipi quidem a nobis possunt (§. XXXIII.), idea autem bonorum immediate manifestat bonitatem diuinam; secundo mala, speciatim moralia indicant nobis notionem iustitiae et misericordiae diuinae, sine quibus Dei notionem veram non haberemus; tertio mala tam physica, quam moralia augent bonum morale (§. XXIX.), vnde longe alia est natura malorum in sensu Baylii ac in sensu nostro: e priori legitime inferes existentiam mali principii, at sicut in hac ratiocinatione ipsum fundamentum falsum est, ita erit ipsa illatio commenticia; e posteriori contra ne vel suspicio mali principii resultat, sed solius Dei infinite boni, iusti, misericordis, omnipotentis sapientissimi etc. existentia et operationis dexteritas eruitur. Frustra itaque Autor operis Le Bon-sens (d) inquit: „*Il y a plus de deux mille ans que, suivant Lactance, le sage Epicure a dit: ou Dieu veut empêcher le mal, et il ne peut y parvenir; ou il ne peut et ne le veut pas; ou il ne le veut ni ne le peut; ou il le veut et le peut. S'il le veut sans le pouvoir, il est impuissant: s'il le peut et ne le veut pas, il auroit une malice, qu'on ne doit pas lui attribuer: s'il ne le peut, ni ne le veut, il seroit à la fois impuissant et malin, et par conséquent il ne seroit pas Dieu: s'il le veut, et s'il le peut, d'où vient donc le mal, ou pourquoi ne l'empêche-t-il-pas? Depuis plus de deux mille ans les bons esprits attendent une solution raisonnable de ces difficultés, et nos docteurs nous apprennent, qu'elles ne seront levées que dans la vie future*”.

Folytatólag Bayle második tévedésének kifejtése. Ha ezen a világon a rossz egymagában létezne, illetve a jó mellett létezne, anélkül hogy vele bármiféle kapcsolata volna, úgy mindkét esetben nyugodtan azt állíthatná az ember, hogy a rossz forrása a rossz, hiszen a jó nem szünteti meg, nem ellensúlyozza a rosszat, tehát a rossz nem tökéletesítené és nem gyarapítaná az erkölcsi jót, következésképp a rossz egy különálló sorozatot képezne, amelyet egy gonosz, gyűlölködő és zsarnoki ősalkotónak kellett volna elrendeznie, hogy elérje az általa tervezett boldogtalanságot mint elsődleges célt. Ilyen értelemben használták a rossz fogalmát az epikureisták Lactantiusnál (a) és Cotta Cicerónál (b), legújabban pedig Bayle (c): ez eléggé kiderül, ha megvizsgáljuk érveiket. Ámde ha a világunkban meglévő és a jóval együtt létező rosszat összevetjük a jóval, tüstént kitűnik, hogy a rossz kiváltképpen a boldogságot célozza: először is a rossz segítségével tanuljuk meg a jó eszméjének kialakítását, hiszen a rossz nélkül fel sem tudnánk fogni a jót (ld. XXXIII. fej.), a jó eszméje pedig közvetlenül megmutatja Isten jóságát; másodszor a rossz, különösen az erkölcsi rossz megismertet bennünket Isten igazságosságával és irgalmasságával, amelyek nélkül nem volna helyes fogalmunk Istenről; harmadszor mind a fizikai, mind az erkölcsi rossz az erkölcsi jót gyarapítja (ld. XXIX. fej.), ezért egészen más a rossz természete Bayle szerint, és más a mi felfogásunk szerint; az ő nézetéből joggal lehet következtetni egy gonosz teremő létezésére, ámde mivel okoskodásának alapja hamis, a következtetés is téves; viszont a mi értelmezésünkéből a legkisebb gyanúja sem következik annak, hogy van rossz teremő, mert csak az következik belőle, hogy létezik egy végtelenül jó, igazságos, irgalmas, mindenható, mindenkinél bölcsőbb Isten, és hogy tevékenysége helyes. Hiába jelenti ki tehát a Le Bon Sens (d) szerzője: „Több mint kétezer éve annak, hogy Lactantius szerint a bölcs Epikurosz ezt mondta: »Isten vagy meg akarja szüntetni a rosszat, de nem tudja elérni, vagy nem tudja és nem is akarja; vagy nem akarja és nem tudja, vagy akarja és tudja. Ha akarja, de nincs rá hatalma, akkor tehetetlen; ha képes rá, de nem akarja, akkor rosszindulat volna benne, de ilyesmit nem tulajdoníthatunk Neki; ha nem képes rá és nem is akarja, egyszerre tehetetlen és rosszindulatú, következésképpen nem Isten; ha akarja is, képes is rá, akkor honnan származik a rossz, s miért nem lehet megszüntetni?« A jótét lelkek több mint kétezer éve várják e nehézkes ésszerű megoldását, és tudósaink azt mondják nekünk, hogy majd csak a másvilágon oldódnak meg”.

Argumentum enim hoc in se quidem satis mathematicum superaedificatur falsae malorum huius mundi notioni, quod itaque solutione numquam eget, si malorum natura comparetur, vt debet, cum bonis, vidimus quippe in vera malorum acceptatione mala esse adiumenta bonorum, esse veros omnipotentiae diuinae effectus, cum bonitate diuina componi; quae omnia probata in hoc systemate suis locis conspicias. Illud vnum non dicere nequeo, quod si in vno, sic in Baylio et suis sectatoribus verificatur illud Celeb. Verulamii Baconis in Org. scient.: *Philosophia obiter hausta abducit, bene hausta reducit ad finem*; si nempe Baylius malorum creatorum naturam exactius ad regulas artis cogitandi exegisset, impossibilitatem inter bonitatem diuinam et mala creata harmoniae non reperisset, et sic a recto fine Philosophiae non ablusisset. Denique mala creari debent cum bonis (§. XLV.); sed bona optime connectuntur diuinae bonitati: ergo et mala, imo et illud, quod e malis resultat, vt est infelicitas. Huius argumenti quamuis partem in hoc meo systemate demonstratam videbis. Quod si dicas: Devs, qui mala vi suae bonitatis producere nequit, eodem iure impotens euadit etiam creare bona illis essentialiter nexa, si, inquam, ita ratiocineris, omnipotentiam Deo denegasti, quippe in hoc casu non posset bona et mala creare, non sola bona (§. cit.): ergo nihil, consequenter nec Devs esset. Ex hac ratiocinatione vltro deducitur, quod si ponatur Devs existere, immediate sequitur bonitatem diuinam malis creatis esse perfecte ac naturaliter harmonicam, id quod in Praefatione adserui.

(a) De Ira Dei c. 3.

(b) De Nat. Deor. L. III. c. 27.

(c) Dict. Histor. et Crit. Art. Manich. Paulic. Zoroastr.

(d) §. 57. p. 54.

Önmagában véve ez az eléggé matematikai jellegű érvelés a világunkban megtalálható rossz téves fogalmára épül, tehát nem szükséges megválaszolni, ha a rossz természetét összevetjük, ahogyan kell, a jóval; hiszen láttuk, hogy a rossz helyes felfogása esetén a rossz a jó elősegítője, az isteni mindenhatóság valódi alkotása, együtt jár Isten jóságával; az olvasó látni fogja, hogy jelen rendszerezésünkben mindez a maga helyén bizonyítva van. Nem hallgathatom el azt az egy megjegyzést, hogy ha valakiben, úgy Bayle-ban és követőiben igazolódik a kiváló Verulami Francis Bacon¹ megjegyzése Novum Organum c. munkájában: „*A felületesen megemésztett filozófia eltávolít a céltól, a jól megemésztett viszont célhoz vezet*”; ugyanis ha Bayle a teremtett rossz természetét a logika tudományának szabályai szerint vizsgálta volna, akkor nem találta volna ki azt, hogy az isteni jóság és a rossz teremtése között lehetetlen az összhang, és nem tért volna el a filozófia helyes céljától. Tehát a rossznak a jóval együtt kell létrejönnie (ld. XLV. fej.); ámde a jó tökéletesen kapcsolódik Isten jóságához, tehát a rossz is, sőt az is, ami a rosszból következik, pl. a boldogtalanság. Látható, hogy ennek az érvelésnek valamennyi részét bizonyítottam jelen rendszerezésemben. Valaki ezt mondhatná: egy olyan Isten, aki jósága erejével nem képes rosszat teremteni, ugyanilyen joggal tehetetlenné válik arra is, hogy a rosszal lényegileg összekapcsolt jót megteremtse; ámde ha valaki így okoskodik, véleményem szerint elvitatja Istentől a mindenhatóságot, mivel ez esetben nem tudhatott sem jót és rosszat teremteni, sem csupán jót (ld. id. fej.), tehát semmi volna, vagyis nem Isten. Ebből a meggondolásból önként következik, hogy ha tételezzük Isten létét, jósága tökéletes és természetes összhangban áll a rossz megteremtésével, amit az Előszóban állítottam.

(a) Lactantius (240–320) keresztény teológus; De ira dei c. munkája 314 körül keletkezett, benne azt bizonyítja, hogy a harag Isten szükségzerű tulajdonsága.

(b) Gaius Aurelius Cotta i. e. 75-ben consul, Cicero De natura deorum c. dialógusában az Akadémia filozófiáját védelmezi.

(c) Bayle Dictionnaire historique et critique c. munkájára ld. az Előszó 1. jegyzetét! Itt e (c) jegyzetben Martinovics a szótár manicheusokra, pauliciánusokra és Zoroasterre vonatkozó címszavaira utal.

(d) Lásd az Előszó (a) jegyzetét!

¹ Francis Bacon (1561–1626) angol polihisztor és államférfi, Anglia lordkancellárja. Politikai pályafutása során a főnemességbe emelkedett (Verulam bárója, St. Albans grófja). Miután megvesztegetés miatt elítélték, a tudomány művelésének szentelte erejét. A Novum Organum scientiarum (London, 1620) utóbb számos kiadásban napvilágot látott.

Systema hoc harmoniae inter bonitatem diuinam et mala creata est per methodum analyticam deductum. Quicumque seriem positionum in hoc systemate in examen vocauerit, videbit, quod omnia ea, quae ad harmoniam bonitatis diuinae cum malis creatis pertinent, a priori demonstrantur excepta Dei existentia, quae est quoddam praecambulum ad dictam harmoniam: demonstraui quippe Deum esse infinite relatiue bonum et res Deo inferiores esse possibiles: tam illud, quam hoc independenter a creatis effectibus deduxi; consideraui demum vberius bonitatem diuinam, et quod vi illius Deus si creare voluit mundum, debuerit felicitatem praefigere pro fine primario, reperi; attentius rursus cepi examinare naturam felicitatis, et vidi illico bonorum et malorum valores mutuo comparari, imo haec ab illis excedi debere, atque ex his facile plane deduxi tum veram malorum notionem, tum ipsam harmoniam horum cum bonitate diuina; at haec vtique methodus analytica est, si existentiam Dei ex contingentia entium et mirabili eorum structura ac consensione omnium moratarum gentium probata excipias: igitur systema hoc harmoniae inter bonitatem diuinam et mala creata est per methodum analyticam deductum.

Az isteni jószág és a teremtetett rossz közötti harmónia ezen rendszerét analitikus módszerrel vezettük le. Ha valaki vizsgálat tárgyává teszi e rendszeren belül állításaink sorozatát, be fogja látni, hogy mindaz, ami az isteni jószág és a teremtetett rossz közti összhangra vonatkozik, a priori van bizonyítva, kivéve Isten létezését, mert ez mintegy előfeltétele a szóban forgó összhangnak; kimutattam, hogy Isten végtelenül és viszonyuló módon jó, hogy lehetségesek Istennél alacsonyabb rendű dolgok; mindkét állítást egymástól függetlenül a teremtés hatásaiból vezettem le; végül bővebben vizsgáltam Isten jóságát, valamint azt, hogy ha Isten e jósága folytán akarta megteremteni a világot, akkor – úgy találtam – elsődleges célul elébe a boldogságot kellett kitűznie; továbbá nagyobb figyelemmel kezdtem vizsgálni a boldogság természetét, és tüstént beláttam, hogy a jó és a rossz értékei kölcsönösen egybevetésre kerülnek, sőt, a jó értékeinek felül kell múlniuk a rossz értékeit; mindezekből könnyen és világosan levezettem mind a rossz valós fogalmát, mind a rossz összhangját az isteni jószággal; ez a módszer annyiban analitikus, amennyiben elfogadjuk Isten létezését, ami a létezők esetlegességéből, csodálatos felépítésükből és valamennyi etikusan gondolkodó nép igazolt egyetértéséből fakad: tehát az isteni jószág és a teremtetett rossz közötti összhang ezen rendszerezését analitikus módszerrel vezettük le.

§. LVII.

In hoc systemate omnes, qui adduci possunt, casus faciles habent explicatus. Cum in hoc systemate tota malorum natura in relatione quadam ad bona posita sit, facile explicari potest, quomodo Deus bonus sine vlllo delicto e. g. hominem A creauerit coecum, claudum, pauperem etc., nempe Deus plenus consilio et sapientia, vt claram bonorum creatorum notionem nobis ingereret, id est vt videremus, quantum sit donum Dei et quantum magnificentiae divinae argumentum esse sanum, membris integrum, decorum statura et vultu, item nasci diuitem etc., non potuit non opposita his e nihilo eruere exempla, intellectus noster enim finitus est, qui bonorum ideas sine comparatione ad mala efformare nequit; aut ergo Deus si mala non creasset, debuisset simul infinitam nobis intelligendi vim tribuere ad cognoscendum bona, prout solus illa simpliciter et absolute comprehendit, aut ab omni creatione vel inuitus abstinere; primum repugnat Dei omnipotentiae diuinae, secundum ostendit Deum non esse omnipotentem, quia sola bona creare non potest (§. XLV.), vtrumque autem absurdum est. Atque haec ratiocinatio locum habet: siue quaeras, quomodo Deus potuit mala physica creare, siue quomodo potuit libertatem hominibus dare, e qua praeuidit multa mala moralia secutura. Sane, qui putant mala quaecunque iuxta veram eorum naturam in relatione ad bona sitam pugnare cum bonitate diuina, veram huius notionem non habent, nam hanc adeo extendunt, vt omnipotentiam Deo penitus detrahant, quod vtique erroneum est.

E rendszerben minden felhozható eset könnyen magyarázható. Mivel e rendszerben a rossz egész természetét valamiféle kapcsolatba hoztuk a jóval, könnyen magyarázható, hogyan teremthetett a Jóisten jóságnak sérelme nélkül pl. egy olyan embert, aki vak, sánta, szegény stb., hiszen Isten olyannyira telve van előrelátással és bölcsességgel, hogy a teremtetett jó világos fogalmát oltotta belénk, vagyis ahhoz, hogy átlássuk: mily nagy ajándék Istentől, mennyire bizonyítja nagylelkűségét, ha az ember egészséges, tagjai épek, alakja és arca szép, ha gazdagnak született stb., Isten kénytelen volt a fentiekkel ellentétes példányokat is teremteni a semmiből, hiszen értelmünk véges, nem képes megalkotni a jó eszméjét, ha nincs összehasonlítása a rosszal; ha tehát Isten nem teremtetett volna rosszat, végtelen értelmi képességet kellett volna adnia nekünk, hogy felismerjük a jót, hiszen csak egy ilyen képesség fogja fel egyszerűen és tökéletesen a jót, illetve akarata ellenére el kellett volna tekintenie az egész teremtetéstől; az első eset ellentétben áll Isten mindenhatóságával, a második azt mutatja, hogy Isten sem mindenható, mivel képtelen csak jót teremteni; ámde mindkettő abszurd (ld. XLV. fej.) Viszont helye van az alábbi okoskodásnak, ill. megkérdéshetnének: hogyan tudott Isten fizikai rosszat teremteni, vagy hogyan tudott szabadságot adni az embernek, holott előre látta, hogy ebből sok erkölcsi rossz fog fakadni. Mindazok, akik úgy vélik, hogy minden rossz a jóhoz viszonyítva a maga valódi természeténél fogva ellentétben áll Isten jóságával, bizony nem rendelkeznek valós fogalommal e jóságról, mert annyira kiterjesztik azt, hogy teljességgel elvitatják Istentől a mindenhatóságot, ami nyilván téves.

§. LVIII.

Systema hoc non laedit libertatem diuinam, quae erat in Deo relate ad mundum hunc creatum. In hoc systemate ostendi, quod amor fuerit caussa efficiens huius mundi creati (§. XVIII.), sed hic amor Deo connaturalis est, nullam proinde violentiam sensit Devs, dum amore commotus fuit ad mundum hunc in tempore producendum: itaque in hoc systemate non laeditur libertas diuina, quae erat in Deo relate ad mundum hunc creatum.

LVIII.

E rendszerezésünk nem sérti Isten azon szabadságát, amely megvolt benne a teremtett világhoz való viszonyában. Rendszeremben kimutattam, hogy e teremtett világ teremtésének előidéző oka a szeretet volt (ld. XVIII. fej.); ez a szeretet Isten természetes tulajdonsága, Istenre tehát nem hatott külső erőszak, amikor a szeretet arra indította, hogy az időben megteremtse e világot; e rendszer tehát nem sérti Isten szabadságát e teremtett világhoz való viszonyában.

S. LIX.

Ostenditur systematis huius utilitas in Philosophia, Iure Naturae et deum in Theologia reuelata. 1mo: In hoc systemate adest argumentum euidentius pro animae humanae immortalitate, nam iuxta illud ita argumentari possumus: Deus est infinite relatiue bonus (§. VI.), ergo si mundum hunc condidit, eidem praefixit felicitatem pro fine primario (§. XIX.); sed mundum utique hunc creauit (§. XVI.), item felicitas haec competit soli enti ratione praedito (§. XXIII.), et non consistit in voluptatibus temporalibus (§. XXI.) seu huius status, quare competit naturaliter animae post separationem a corpore aliquis status actualis, in quo felicitate veluti fine suo frui valeat, denique haec felicitas, cum sit status ab omnibus miseriis liber et plenus solatio (§. XX.), sine fine durare debet, ergo et anima humana viuere sine fine debet, seu est immortalis. Hoc argumentum independenter ab adpetitu felicitatis nobis innato, quem moderni Athei negant, et suis explicant modis, subsistit, quare hoc systema magnam Philosophiae parti, nempe Psychologiae lucem adfert. 2do: In eodem existentia aeternae infelicitatis bonitati diuinae harmonica redditur, ex quo facile inferes animam post mortem sicut proemii, ita poenae aeternae capacem. 3^{uo}: Vidimus in hoc systemate malorum naturam esse relatiuam, contra ac forte putauit Baylius: unde facilius in singulis casibus concursum diuinum tam immediatum, quam mediatum explicabis. 4to: In illo adparet, quomodo Deus bona et mala composuerit ad finem mundi, sapienter nempe et summo cum consilio, et hoc est rursus argumentum pro adserenda diuina Prouidentia. 5to: Ex ordinata pro fine hominis felicitate concludes Deum velle serio generali sua voluntate nobis per lumen naturae manifestata, ut ab omni malo homo caueat, in qua voluntate fundantur obligationes naturales adeoque et ipsum Ius Naturae (a); denique patentissimum habent ex hoc systemate campum Theologi omnes ostendere bonos in altera vita proemiandos, malos puniendos, adeoque dari coelum et infernum, cum in eodem naturaliter adseratur felicitas et huic coexistens infelicitas salua bonitate diuina.

(a) Cf. System. Phil. a me editi Part. II. §. X. p. 10. et Cl. de Martini de Leg. Naturae.

E rendszer haszna megmutatkozik a filozófiában, a természetjogban és a teológiában. 1. A rendszerben világos bizonyítékot találunk az emberi lélek halhatatlanságára, miszerint így érvelhetünk: Isten viszonyítottan s végtelenül jó (ld. VI. fej.), ha tehát a világot megteremtette, elsődleges céljául a boldogságot tűzte elébe (ld. XIX. fej.); mivel kétségtelen, hogy megteremtette e világot (ld. XVI. fej.), továbbá a boldogság csak az értelemmel felruházott lény osztályrésze (ld. XXIII. fej.), és e boldogság nem a múló, tehát e földi állapothoz kötött gyönyörűségekben rejlik (ld. XXI. fej.), természetes joga a léleknek a testből való távozása után egy olyanféle tényleges állapot, amelyben élvezheti célját, a boldogságot; mivel pedig e boldogság minden nyomorúságtól mentes és vigasszal teli állapot (ld. XX. fej.), örökké kell tartania: tehát az emberi léleknek örökké kell élnie, vagyis halhatatlan. Ez a bizonyíték független a velünk született boldogságvágytól, amelyet a modern ateisták tagadnak, és a maguk sajátos módján magyaráznak, ezért e rendszer nagyban rávilágít a filozófia e részére, nevezetesen a pszichológiára. 2. Rendszerünkben összeegyeztethetővé válik az örök boldogtalanság létezése is Isten jószágával; ebből könnyen következtethetünk arra, hogy a halál után a lélek egyaránt képes az örök jutalomra és az örök büntetésre. 3. Láttuk, hogy rendszerünkben a rossz természete viszonylagos, szemben Bayle véleményével: ebből könnyebben megmagyarázhatjuk Isten közvetlen és közvetett közreműködését az egyes esetekben. 4. A rendszerből kitűnik, hogyan viszonyította Isten a jót és a rosszat a világ céljához: bölcsen és nagy megfontolással, ami ismét bizonyítja Isten előrelátását. 5. Abból, hogy a boldogságot rendelte az ember céljául, arra következtethetünk: Isten komolyan akarja és a természet fényében általános akaratával kinyilatkoztatta nekünk, hogy az ember óvakodjék minden rossztól: Isten ezen akaratán alapszanak természetes kötelességeink és maga a természetjog is (a). E rendszer tág teret nyit minden teológusnak annak kimutatására, hogy a jók a másvilágon jutalmat, a gonoszok büntetést fognak kapni, hogy van mennyország és pokol: az előbbihez természetsszerűleg kapcsolódik a boldogság, az utóbbival együttjár a boldogtalanság – Isten jószágának sérelme nélkül.

(a) Martinovics itt saját munkájára hivatkozik, ld. a VII. fejezet (a) jegyzetét!

Martini, Carl Anton von (1726–1800) osztrák jogtudós és államférfi, a jozefinista reformok támogatója; 1761–1773 között Mária Terézia gyermekeinek nevelője; tevékeny részt vállalt a jezsuita rend felszámolásában. A természetjogról több munkát is írt: *De lege naturali positiones*, Bécs, 1767, 1772, 1778; Budán is megjelent 1795-ben; *De lege naturali exercitationes sex*, Bécs, 1770 és 1776.

Systema hoc harmoniae inter bonitatem diuinam et mala creata neque tollit, neque statuit Praedeterminationem, est proinde ad eam indifferens. In propositionibus (§. XXXVIII. et XXXIX.) huius systematis statui fines duos a Deo praefigi non posse mundo creato, ac proinde solam felicitatem esse finem a Deo praedeterminatum. Iam huiusmodi adsertiones 1mo non statuunt praedestinationem siue ad finem bonum, siue ad malum, enimvero vi praedestinationis, prout eam Caluinus vsurpauerat, ens rationale destinatum ad finem malum ab hoc non liberabitur. Facile sane haec ex ipsius Caluini verbis (a) ratiocinando erues, vbi haec habet: „*Nec probabile esse sola Dei permissione, nulla ordinatione hominem sibi accersisse interitum. Decretum quidem horribile fateor, infitiri tamen nemo poterit, quin praesciuerit Deus, quem exitum habiturus esset homo, antequam ipsum conderet; et ideo praesciuit, quia Decreto suo sic ordinat*”. In Decretis nempe suis Deus infallibilis est, hinc iuxta Caluini praedestinationem vni homini ineuitabilis est salus, alteri interitus: aliter autem se habet felicitas pro fine mundi statuta respectu hominis: ad hanc nemo ineuitabiliter ducitur, vtpote quae infelicitatis existentiam (§. XLI.) non excludit. Item posita felicitate pro fine mundi euidenter sequitur infelicitatem non esse etiam finem mundi, adeoque felicitatis praedeterminatio non est ad opposita: ad vitam nempe vel interitum, vt Caluinus adseruit de sua praedestinatione; in hoc itaque systemate ex dictis positionibus non statuitur praedestinatio, 2do sed neque euertitur; stante enim felicitate pro fine mundi statuta nullo modo praeccluditur via Deo praeuidendi hominis actiones et iuxta has eidem decernendi vel finem ordinarium, nempe felicitatem, vel infelicitatem, cuius existentia hoc in systemate est necessaria (§. L.), imo quamuis in eodem hoc systemate sola ordinetur felicitas pro fine hominis, tamen si Deus decreto suo ordinaret, vt quis hominum excidat ab eodem fine, decerneret reapse id, quod necessarium est ad manifestandam suam iustitiam, partem vtique essentialem felicitatis: itaque quamuis verum sit felicitatem solam esse finem hominis, locus tamen esse posset praedestinationi; haec nempe semper ex aliis fontibus a Theologis nostris inpetebatur, et ex aliis rursus motiuis a Theologis Helueticae confessionis vindicata fuit, ad quos etiam hanc litem remitto, postquam breuibus ostendi positiones (§. XXXVIII. et XXXIX.) systematis huius plane ad dictam praedestinationem esse indifferentes.

E rendszer haszna megmutatkozik a filozófiában, a természetjogban és a teológiában. 1. A rendszerben világos bizonyítékot találunk az emberi lélek halhatatlanságára, miszerint így érvelhetünk: Isten viszonyítottan s végtelenül jó (ld. VI. fej.), ha tehát a világot megteremtette, elsődleges céljául a boldogságot tűzte elébe (ld. XIX. fej.); mivel kétségtelen, hogy megteremtette e világot (ld. XVI. fej.), továbbá a boldogság csak az értelemmel felruházott lény osztályrésze (ld. XXIII. fej.), és e boldogság nem a múltó, tehát e földi állapothoz kötött gyönyörűségekben rejlik (ld. XXI. fej.), természetes joga a léleknek a testből való távozása után egy olyanféle tényleges állapot, amelyben élvezheti célját, a boldogságot; mivel pedig e boldogság minden nyomorúságtól mentes és vigasszal teli állapot (ld. XX. fej.), örökké kell tartania: tehát az emberi léleknek örökké kell élnie, vagyis halhatatlan. Ez a bizonyíték független a velünk született boldogságvágytól, amelyet a modern ateisták tagadnak, és a maguk sajátos módján magyaráznak, ezért e rendszer nagyban rávilágít a filozófia e részére, nevezetesen a pszichológiára. 2. Rendszerünkben összeegyeztethetővé válik az örök boldogtalanság létezése is Isten jóságával; ebből könnyen következtethetünk arra, hogy a halál után a lélek egyaránt képes az örök jutalomra és az örök büntetésre. 3. Láttuk, hogy rendszerünkben a rossz természete viszonylagos, szemben Bayle véleményével; ebből könnyebben megmagyarázhatjuk Isten közvetlen és közvetett közreműködését az egyes esetekben. 4. A rendszerből kitűnik, hogyan viszonyította Isten a jót és a rosszat a világ céljához: bölcsen és nagy megfontolással, ami ismét bizonyítja Isten előrelátását. 5. Abból, hogy a boldogságot rendelte az ember céljául, arra következtethetünk: Isten komolyan akarja és a természet fényében általános akaratával kinyilatkoztatta nekünk, hogy az ember óvakodjék minden rossztól: Isten ezen akaratán alapszanak természetes kötelességeink és maga a természetjog is (a). E rendszer tág teret nyit minden teológusnak annak kimutatására, hogy a jók a másvilágon jutalmat, a gonoszok büntetést fognak kapni, hogy van mennyország és pokol: az előbbihez természetsszerűleg kapcsolódik a boldogság, az utóbbival együttjár a boldogtalanság – Isten jóságának sérelme nélkül.

(a) Martinovics itt saját munkájára hivatkozik, ld. a VII. fejezet (a) jegyzetét!

Martini, Carl Anton von (1726–1800) osztrák jogtudós és államférfi, a jozefinista reformok támogatója; 1761–1773 között Mária Terézia gyermekeinek nevelője; tevékeny részt vállalt a jezsuita rend felszámolásában. A természetjogról több munkát is írt: *De lege naturali positiones*, Bécs, 1767, 1772, 1778; Budán is megjelent 1795-ben; *De lege naturali exercitationes sex*, Bécs, 1770 és 1776.

Systema hoc harmoniae inter bonitatem diuinam et mala creata neque tollit, neque statuit Praedeterminationem, est proinde ad eam indifferens. In propositionibus (§. XXXVIII. et XXXIX.) huius systematis statui fines duos a Deo praefigi non posse mundo creato, ac proinde solam felicitatem esse finem a Deo praedeterminatum. Iam huiusmodi adsertiones 1mo non statuunt praedestinationem siue ad finem bonum, siue ad malum, enimvero vi praedestinationis, prout eam Caluinus vsurpauerat, ens rationale destinatum ad finem malum ab hoc non liberabitur. Facile sane haec ex ipsius Caluini verbis (a) ratiocinando erues, vbi haec habet: „*Nec probabile esse sola Dei permissione, nulla ordinatione hominem sibi accersisse interitum. Decretum quidem horribile fateor, infitiri tamen nemo poterit, quin praesciuerit Deus, quem exitum habiturus esset homo, antequam ipsum conderet; et ideo praesciuit, quia Decreto suo sic ordinarat*”. In Decretis nempe suis Deus infallibilis est, hinc iuxta Caluini praedestinationem vni homini ineuitabilis est salus, alteri interitus: aliter autem se habet felicitas pro fine mundi statuta respectu hominis: ad hanc nemo ineuitabiliter ducitur, vtpote quae infelicitatis existentiam (§. XLI.) non excludit. Item posita felicitate pro fine mundi euidenter sequitur infelicitatem non esse etiam finem mundi, adeoque felicitatis praedeterminatio non est ad opposita: ad vitam nempe vel interitum, vt Caluinus adseruit de sua praedestinatione; in hoc itaque systemate ex dictis positionibus non statuitur praedestinatio, 2do sed neque euertitur; stante enim felicitate pro fine mundi statuta nullo modo praecluditur via Deo praeuidendi hominis actiones et iuxta has eidem decernendi vel finem ordinarium, nempe felicitatem, vel infelicitatem, cuius existentia hoc in systemate est necessaria (§. L.), imo quamuis in eodem hoc systemate sola ordinetur felicitas pro fine hominis, tamen si Deus decreto suo ordinaret, vt quis hominum excidat ab eodem fine, decerneret reapse id, quod necessarium est ad manifestandam suam iustitiam, partem vtique essentiali felicitatis: itaque quamuis verum sit felicitatem solam esse finem hominis, locus tamen esse posset praedestinationi; haec nempe semper ex aliis fontibus a Theologis nostris inpetebatur, et ex aliis rursus motiuis a Theologis Helueticae confessionis vindicata fuit, ad quos etiam hanc litem remitto, postquam breuibus ostendi positiones (§. XXXVIII. et XXXIX.) systematis huius plane ad dictam praedestinationem esse indifferentes.

Az isteni jószág és a teremtetett rossz közötti harmónia ezen rendszere nem érvényteleníti és nem is bizonyítja a predestinációt, tehát ebből a szempontból közömbös. E rendszer alaptételeiben (ld. XXXVIII. és XXXIX. fej.) megállapítottam, hogy Isten nem tűzhetett két célt a teremtetett világ elé, ezért csak a boldogság az egyetlen eleve elhatározott célja. Efféle állításaink először is nem tételeznek predestinációt sem jó, sem rossz cél tekintetében; a kálvini értelemben vett predestináció szerint a rossz végre rendelt értelmes lény ez alól nem mentesülhet. Ezt könnyen kikövetkeztethetjük logikai úton magának Kálvinnak a szavaiból (a), amikor ezt mondja: *Nem valószínű, hogy az ember előidézze saját bukását pusztán úgy, hogy az Isten eltűri azt, de nem rendeli el. Elismerem, szörnyű ez a törvény, mégis tagadhatatlan, hogy Isten az egyes emberek megteremtése előtt már eleve tudja, hogy az illetőnek milyen vége lesz, és azért tudja eleve, mert Ő rendelkezett így.* Döntéseiben ugyanis Isten csálhatatlan, ezért a kálvini predestináció szerint az egyik ember szükségszerűen üdvözülni fog, a másik elbukik; ámde más a helyzet az emberre nézve, ha a világ céljául a boldogság van rendelve: ezt senki nem éri el okvetlenül, hiszen e cél nem zárja ki a boldogtalanság létezését (ld. XLI. fej.). Továbbá, ha feltételezzük, hogy a világ célja a boldogság, ebből világosan következik, hogy a boldogtalanság nem lehet ugyancsak a világ célja, és a boldogság eleve elrendelése nem célozhat ellentétet, nevezetesen vagy az életet, vagy a pusztulást, mint ezt Kálvin állította predestinációs tanítása alapján; a mi rendszerünk tehát az említett tételekből kifolyólag nem állítja a predestináció létét; másodszor viszont nem is tagadja azt; amennyiben megáll az, hogy a világ céljául a boldogság rendeltetett, még teljességgel nyitva marad az út Isten számára, hogy előre lássa az ember cselekedeteit, és ezek alapján szabjon neki vagy szabályos véget, ti. boldogságot vagy boldogtalanságot; ez utóbbi létezése szükségszerű a mi rendszerünkben (ld. L. fej.), sőt, noha e rendszerben csak a boldogság van elrendelve az ember céljául, ha Isten a maga elhatározásával úgy dönt, hogy valamelyik ember elessen e céltól, akkor valójában olyan döntést hoz, amely elengedhetetlen a maga igazságosságának kinyilvánításához, hiszen ez lényegi részét képezi a boldogságának; vagyis noha igaz, hogy a boldogság az ember egyetlen célja, maradhat hely a predestináció számára is; a mi teológusaink ugyanis mindig más források alapján támadták a predestinációt, a református teológusok pedig ugyancsak más indítékok alapján védelmezték; a vita eldöntését meghagyom a két félnek, mivel röviden kimutattam, hogy rendszerünk tételei (ld. XXXVIII. és XXXIX. fej.) teljességgel közömbösek az említett predestináció szempontjából.

Ceterum illud non dicere non possum problema hoc a tantis saeculis agitatum ac in Metaphysica celeberrimum numquam bene propositum fuisse sub talibus terminis, e. g. *quomodo congruit bonitati diuinæ mala creare* aut his similibus; cum enim mala creata essentialem relationem habeant ad bona (§. XXXII.), sintque proinde adminiculum quoddam ad veram bonorum creatorum ideam efformandam, sola in quaestionem venire numquam possunt, quare dictum problema hac ratione: *quæ et qualis est harmonia inter bonitatem diuinam et mundum hunc e bonis et malis compositum* aut huic simili proponi debet, atque ita, vt ipse titulus huius meae lucubrationis intelligatur volo, quem procul dubio clare exposuissem, ni mihi cordi esset tenorem problematis a doctissima Leidensi Hollandorum Academia propositi mutare.¹ Sane si ita difficultatem praesentem examinassent Philosophi hactenus, nec Epicurei, nec Manichæi, nec Baylius et post hunc moderni Athei, siue in Atheismum, siue in systema duorum principiorum boni et mali incidissent; sed nec his occurrere coacti fuissent saniores Philosophi per illas responsiones: *Deus permittit mala moralia, vt eueniant bona* etc., quæ etsi omni prorsus fundamento non careant, tamen obscura sunt admodum et incredulis infirma. Denique quaestio hæc priori methodo proposita est difficillima, at posteriori facillimum ex principiis a me positis habet explicatum, quæ ego fusius deduxissem, ni limites operis intra decem fileras scriptas Leidensis Academia coarctasset.

(a) Lib. III. Instit. c. XXIII.

FINIS.

¹ Recte: non mutare.

Az isteni jószág és a teremtetett rossz közötti harmónia ezen rendszere nem érvényteleníti és nem is bizonyítja a predestinációt, tehát ebből a szempontból közömbös. E rendszer alaptételeiben (ld. XXXVIII. és XXXIX. fej.) megállapítottam, hogy Isten nem tűzhetett két célt a teremtetett világ elé, ezért csak a boldogság az egyetlen eleve elhatározott célja. Efféle állításaink először is nem tételeznek predestinációt sem jó, sem rossz cél tekintetében; a kálvini értelemben vett predestináció szerint a rossz végre rendelt értelmes lény ez alól nem mentesülhet. Ezt könnyen kikövetkeztethetjük logikai úton magának Kálvinnak a szavaiból (a), amikor ezt mondja: *Nem valószínű, hogy az ember előidézzé saját bukását pusztán úgy, hogy az Isten eltűri azt, de nem rendeli el.* Elismerem, szörnyű ez a törvény, mégis tagadhatatlan, hogy Isten az egyes emberek megteremtése előtt már eleve tudja, hogy az illetőnek milyen vége lesz, és azért tudja eleve, mert Ő rendelkezett így. Döntéseiben ugyanis Isten csalhatatlan, ezért a kálvini predestináció szerint az egyik ember szükségszerűen üdvözülni fog, a másik elbukik; ámde más a helyzet az emberre nézve, ha a világ céljául a boldogság van rendelve: ezt senki nem éri el okvetlenül, hiszen e cél nem zárja ki a boldogtalanság létezését (ld. XLI. fej.). Továbbá, ha feltételezzük, hogy a világ célja a boldogság, ebből világosan következik, hogy a boldogtalanság nem lehet ugyancsak a világ célja, és a boldogság eleve elrendelése nem célozhat ellentétet, nevezetesen vagy az életet, vagy a pusztulást, mint ezt Kálvin állította predestinációs tanítása alapján; a mi rendszerünk tehát az említett tételekből kifolyólag nem állítja a predestináció létét; másodszor viszont nem is tagadja azt; amennyiben megáll az, hogy a világ céljául a boldogság rendeltetett, még teljességgel nyitva marad az út Isten számára, hogy előre lássa az ember cselekedeteit, és ezek alapján szabjon neki vagy szabályos véget, ti. boldogságot vagy boldogtalanságot; ez utóbbi létezése szükségszerű a mi rendszerünkben (ld. L. fej.), sőt, noha e rendszerben csak a boldogság van elrendelve az ember céljául, ha Isten a maga elhatározásával úgy dönt, hogy valamelyik ember elessen e céltól, akkor valójában olyan döntést hoz, amely elengedhetetlen a maga igazságosságának kinyilvánításához, hiszen ez lényegi részét képezi a boldogságának; vagyis noha igaz, hogy a boldogság az ember egyetlen célja, maradhat hely a predestináció számára is; a mi teológusaink ugyanis mindig más források alapján támadták a predestinációt, a református teológusok pedig ugyancsak más indítékok alapján védelmezték; a vita eldöntését meghagyom a két félnek, mivel röviden kimutattam, hogy rendszerünk tételei (ld. XXXVIII. és XXXIX. fej.) teljességgel közömbösek az említett predestináció szempontjából.

Ceterum illud non dicere non possum problema hoc a tantis saeculis agitatum ac in Metaphysica celeberrimum numquam bene propositum fuisse sub talibus terminis, e. g. *quomodo congruit bonitati diuinae mala creare* aut his similibus; cum enim mala creata essentialem relationem habeant ad bona (§. XXXII.), sintque proinde adminiculum quoddam ad veram bonorum creatorum ideam efformandam, sola in quaestionem venire numquam possunt, quare dictum problema hac ratione: *quae et qualis est harmonia inter bonitatem diuinam et mundum hunc e bonis et malis compositum* aut huic simili proponi debet, atque ita, vt ipse titulus huius meae lucubrationis intelligatur volo, quem procul dubio clare exposuissem, ni mihi cordi esset tenorem problematis a doctissima Leidensi Hollandorum Academia propositi mutare.¹ Sane si ita difficultatem praesentem examinassent Philosophi hactenus, nec Epicurei, nec Manichaei, nec Baylius et post hunc moderni Athei, siue in Atheismum, siue in systema duorum principiorum boni et mali incidissent; sed nec his occurrere coacti fuissent saniores Philosophi per illas responsiones: *Deus permittit mala moralia, vt eueniant bona* etc., quae etsi omni prorsus fundamento non careant, tamen obscura sunt admodum et incredulis infirma. Denique quaestio haec priori methodo proposita est difficillima, at posteriori facillimum ex principiis a me positis habet explicatum, quae ego fusius deduxissem, ni limites operis intra decem fileras scriptas Leidensis Academia coarctasset.

(a) Lib. III. Instit. c. XXIII.

FINIS.

¹ Recte: non mutare.

Egyébként nem hallgathatom el, hogy e problémát sok évszázad óta feszegetik, és a metafizikában sűrűn tárgyalják, de soha nem fogalmazták meg helyesen oly szavakban, hogy pl. *miképp fér össze Isten jóságával a rossz megteremtése* stb.; mivel tehát a rossz megteremtése lényegileg kapcsolódik a jóhoz (ld. XXXII. fej.), és a rossz egyfajta segédeszköz a teremtett jó helyes eszméjének a kialakításához, önmagában soha nem vizsgálható; az említett problémát tehát így vagy ehhez hasonló módon kell felvetni: *miben rejlik és milyen az összhang Isten jósága, valamint jóból és rosszból összetett világunk közt*, és a magam részéről szeretném, ha szerény fejtegetésem címét is így értelmeznék; e címet kétségtől világosan fogalmaztam volna meg, ha nem akartam volna ragaszkodni a Leydeni Tudós Akadémia által kitűzött vitakérdés megfogalmazásához. Ha az eddigi filozófusok így vizsgálták volna ezt a problémát, sem az epikureusok, sem a manicheusok, sem Bayle, sem őt követően a modern ateisták nem jutottak volna el sem az ateizmushoz, sem a jó és a rossz dualista rendszeréhez; a józanabb filozófusok sem kényszerültek volna cáfolni őket olyasféle válaszokkal, hogy *Isten azért engedi meg a rossz erkölcsöket, hogy azok megjavuljanak* stb.; ezek a válaszok – bár van valamelyes alapjuk – meglehetősen gyengék, és a hitetlenek meggyőzéséhez erőtlenek. Egyszóval: ez a probléma a korábbi módszerrel igen nehezen oldható meg, ám igen könnyen megmagyarázható az általam lefektetett alapelvekből következő újabb értelmezéssel, melyet bővebben is kifejtettem volna, ha a Leydeni Akadémia nem korlátozta volna a munka terjedelmét tíz kéziratívre.

(a) Kálvin *Institutio religionis Christianae* c. fő műve 1536-ban Baselben név nélkül jelent meg; az ezt követő kiadások sorozatos átdolgozáson mentek keresztül (Strassburg, 1539, 1543), végül a 4. kiadás (Genf, 1559) tartalmazta a végleges szöveget.

Ujj Annamária

Martinovics Ignác: *Harmonia naturalis*

Dieses philosophische Werk von Ignác Martinovics (1755–1795) kann der Leser zum ersten Mal in ungarischer Übersetzung in die Hände nehmen. Das in unserer Auflage lesbare philosophische Werk – *Dissertatio de harmonia naturali inter bonitatem divinam et mala creata* – wurde 1783 geschrieben. Dieses Jahr war im Leben von Martinovics ganz erfolgreich, weil er von Joseph II. zum Professor der Naturlehre an der Lemberger Hochschule ernannt wurde, die sich bald zur Universität entwickelte. Da verliess er endgültig seinen Orden: die Erleichterungen des Kaisers Joseph II. ausnutzend, trat er mit blosser Anmeldung aus dem Franziskanerorden aus, und er wurde zum weltlichen Priester. Zu dieser Zeit gab er seinen auf den Wettbewerb der Leidener Akademie geschriebenen philosophischen Aufsatz heraus, in dem er sich als Anhänger der idealistischen Philosophie erweist, und er zeigt gleichzeitig grosse Bewandertheit auch in der – hauptsächlich französischen – materialistischen Literatur.

Obwohl er mit seiner Handschrift den Preis nicht gewann, konnte er aber einen Mäzen erwerben, der sein Werk auflegt. Dieses Werk ist nicht seine erste philosophische Schrift, weil im Jahre 1781 die Philosophischen Schriften schon zum Vorschein gekommen sind, und diesen wurden von dem zum ersten Mal in ungarischer Übersetzung jetzt erscheinenden *Dissertatio* gefolgt. Der Druck seines Werkes wurde vom Lemberger griechisch-katholischen Bischof Petrus Bielanski unterstützt.

Der lateinische Text wurde von Béla Karácsonyi zum Druck vorbereitet.